

КИЇВСЬКА ШКОЛА ЕКОНОМІКИ

МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА З ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ВРЯДУВАННЯ

ДИПЛОМНА РОБОТА

«Пробудження українського Левіафана?

Механізми впливу російсько-українського збройного конфлікту на динаміку
потенціалу держави в Україні (2014 – 2022)»

Студент: Терещенко Д. П.

Науковий керівник: кандидат політичних наук,
завідувач кафедри публічної політики та врядування

Київської Школи Економіки

Гомза І. А.

Для здобуття освітнього ступеня: Магістр

за спеціальністю: 281 Публічне управління та адміністрування

Київ 2022

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	3
ВСТУП	4
НАРОДЖЕНА З ПОПЕЛУ ВІЙНИ? ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ	6
ПОМІРЯТИ ДЕРЖАВУ: АНАЛІТИЧНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
<i>Ключове поняття: концептуалізація потенціалу держави</i>	9
<i>Держава як інвестиція еліт. Теоретична рамка дослідження</i>	12
<i>Є прогрес? Потенціал держави в Україні після 2014 року</i>	13
<i>Війна і Європа: припущення щодо можливих причин зростання потенціалу держави</i>	16
ВІДСТЕЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ	20
РОЛЬ ВІЙНИ: РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ	26
<i>Теоретичне очікування 1</i>	26
<i>Теоретичне очікування 2</i>	29
<i>Теоретичне очікування 3</i>	33
ВИСНОВКИ ТА ДИСКУСІЯ	38
РЕКОМЕНДОВАНІ ЗМІНИ ДО ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	55
<i>Додаток 1. Перелік джерел за категоріями, обраних для пошуку емпіричних доказів на користь верифікації чи фальсифікації теоретичних очікувань.</i>	55

АНОТАЦІЯ

Класична теорія говорить про те, що ведення війни з зовнішнім ворогом і, бажано, на його території, сприяє нарощування державою потужності не тільки в оборонній сфері, але також у питанні фінансів та публічного адміністрування. У цій роботі ми намагаємося зазирнути в «чорну скриньку» цього презюмованого каузального зв'язку, пробуючи, за допомогою методу відслідковування процесів, визначити можливі механізми, які сприяли посиленню держави в Україні після 2014 року. Спираючись на аналіз емпіричних даних, ми доходимо висновку, що війна, найімовірніше, допомагає мобілізувати еліти довкола уряду задля прийняття ключових державницьких рішень, що передбачають відмову від принаймні частини ренти. Крім того, встановлено, що чи не найбільшу роль у зростанні потенціалу держави в Україні відігравав Європейський Союз, який використовував свій принцип *conditionality*: виконання українським урядом реформ в обмін на фінансову та технічну підтримку.

Ключові слова: потенціал держави, війна, Україна, європейська інтеграція, принцип *conditionality*.

Кількість слів: 13 065

ВСТУП

Чому одні держави здатні впроваджувати складні політики та координувати поведінку великої кількості людей, у той час як інші не можуть домогтися узгодженої поведінки співробітників свого адміністративного апарату? Чому, скажімо, Німеччина може вдало вакцинувати від коронавірусної хвороби значну частину свого населення (65% станом на 15 жовтня 2021 року (Ritschie 2020)), у той час як Україна за десять місяців вакцинаційної кампанії (лютий-листопад 2021 року) змогла станом на 29.11.2021 забезпечити завершення циклу вакцинування тільки близько 27% (дорослого) населення (Вакцинація від коронавірусу в Україні)? Чому в Україні продовжують існувати великі монополісти та олігархи, у той час як структури Європейського Союзу та Уряд США можуть дозволити собі спроби обмежити вплив нових технологічних гігантів у сфері цифрових технологій? Спостереження на вищому рівні абстракції та класична відповідь політичного науковця полягає в тому, що різні уряди володіють різної потуги інструментарієм для втілення своїх політичних намірів. Цей інструментарій у політичній науці називають **потенціалом держави**¹ (англ. *state capacity*) – здатністю держави досягати своїх цілей та виконувати поставлені задачі.

Дослідники сперечаються на тему причин відмінностей потенціалу різних держав, і одна з поширених позицій полягає в тому, що європейським державам вдалося досягти сучасних рівнів потужності держав значною мірою завдяки тому, що вони мали тривалу історію взаємних збройних протистоянь. Саме ведення війни, словами Чарльза Тіллі, створило державу, а держави, своєю чергою, продовжили вести війни (Tilly 1990). Питання природи та особливостей відтворення цього зв'язку за межами Західної Європи та не в ранньомодерні часи (за умов відповідного модусу функціонування світової економіки, що ставала все більш глобальною) є одним із ключових для цієї роботи. Мене цікавить, чи справді зв'язок між веденням війни та розбудовою держави має місце, зокрема на прикладі України після 2014 року, а також у який спосіб, за посередництва яких механізмів він реалізується, якщо взагалі реалізується. Іншими словами, хоча дослідники-історики, політологи та економісти активно вивчають взаємовплив збройних конфліктів та потенціалу держави, їхні теоретичні моделі *часто тільки презюмують певні*

¹ У цій роботі за відповідник англійському «state capacity» обрано «потенціал держави», і то з таких міркувань. По-перше, в україномовній науковій традиції – у фізиці – існує звичай передавати «capacity» (у цьому випадку як електричний) як «потенціал». По-друге, синоніми та альтернативні відповідники штибу «здатність» або «спроможність» було відкинуто через те, що вони за своєю природою вимагають уточнення конкретної дії, на яку суб'єкт є здатним чи спроможним (наприклад, «спроможність держави» ніби передбачає якісь конкретні можливі дії держави, які варто вказати опісля, як-от «спроможність держави збирати податки», «спроможність держави забезпечити письменність серед населення»). По-третє, використання слова «потенціал» також слугує маркером належності поняття до наукового дискурсу, що може увиразнити його сприйняття в письмовому або усному мовленні.

*причиново-наслідкові механізми та зв'язки, яким децю бракує подальшої концептуалізації та верифікації. Тобто аналітична проблема полягає у відсутності чіткого розуміння природи механізмів та чинників, що стоять за зростанням потенціалу держави. Виходячи з цього, я ставлю таке дослідницьке питання, відповідь на яке й шукатиму в ході дослідження: **За посередництва яких змін у явищах і процесах у державі, військовий конфлікт справді спричиняє зростання потенціалу держави у випадку України?***

Для того, аби дати на це питання відповідь, я обрав пошуковий дизайн дослідження із застосуванням методу відслідковування процесів (англ. *process tracing*). На відміну від підтверджувального дизайну, за якого я мав би підходити до емпірики з чіткими готовими гіпотезами, що спиралися би на теорію, пошуковий дизайн дозволить поглянути на емпірику із можливо децю менш точною (без коефіцієнтів статистичної значущості), однак більш широкою оптикою – адже він дозволить побачити більшу кількість можливих інтерпретацій та непрямих доказів на користь того чи іншого тлумачення каузальних зв'язків. До того ж, задля пошуку механізмів я спиратимуся переважно на тексти, які гірше піддаються квантифікації та статистичному підрахунку. У підсумку завдяки пошуковій дослідницькій стратегії я планую отримати емпірику та попередні висновки, які можна буде використовувати в наступних дослідженнях задля їх верифікації.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та рекомендацій щодо змін у публічній політиці. Спершу я зроблю невеликий огляд політологічної та історичної літератури, де автори вже працювали з питанням впливу війни на потенціал і конфігурації держави. Завершивши його формулюванням аналітичної проблеми та дослідницького питання, я перейду до аналітичної рамки дослідження, в межах якої огляну різні визначення потенціалу держави та оберу те, з яким працюватиму в цьому дослідженні, а також опишу засади механіцистичного підходу, на який спиратимуся в аналізі. Після цього я спробую довести, що в Україні після 2014 року справді мало місце помітне, хоч і обмежене, зростання потенціалу держави, що варто атрибуувати низці реформ, здійснених в окремих сферах після Революції Гідності. Потім, спираючись як на аргументи теоретичної дискусії, так і на інші тексти на тему реформ в Україні, я запропоную три теоретичні очікування, з якими працюватиму під час роботи з емпірикою. Відтак продемонструю методологічний дизайн дослідження: засади методу відслідковування процесів та його конкретне застосування в межах цієї роботи. У наступному розділі я наводжу результати дослідження, після чого переходжу до висновків та рекомендацій зі зміни публічної політики.

НАРОДЖЕНА З ПОПЕЛУ ВІЙНИ? ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

У політологічній літературі наразі відсутня добре розвинута *єдина* теорія, яка би пояснювала механізми, що призводять до зростання потенціалу одних держав і сповільнюють подібні процеси в інших. Є, однак, добре пропрацьована гіпотеза про *позитивний вплив військових конфліктів на потенціал держави*, яка вперше потрапила в політологічну дискусію з соціології історії через працю Чарльза Тіллі «Примус, капітал та європейські держави (990–1990)» (Tilly 1990). Тіллі, розробляючи теорію розвитку сучасних європейських держав, стверджує, що головним чином до цього спричинилося їх постійне залучення у військові конфлікти: «війна витворила державу, а держава займалася війною» (більш красномовно англійською в оригіналі «*war made the state, and the state made war*»). Макротеорія Тіллі, потрапивши в руки до політичних науковців, історичних соціологів та економістів, обросла численними уточненнями та доповнилася емпіричними перевітками (Brewer 1989, Downing 1992, Centeno 2002, Glete 2001, Spruyt 2007, Thies 2005, Thies 2007, Besley & Persson 2009, Besley & Persson 2010, Kaspersen & Strandsbjerg 2017), а також уже отримала критику, як теоретичну, так і з емпіричної сторони (Cardenas, Eslava & Ramirez 2011, Chowdhury & Murshed 2014, Pincus & Robinson 2016).

Отже, найвідоміше пояснення зв'язку між війною та зростанням потенціалу держави запропонував Тіллі². Згідно з ним, до створення і територіального й галузевого «поглиблення» сучасної держави спричинилася *раціональна* потреба у фінансовому забезпеченні армії для ведення війни. Держави, які мали утримувати війська, потребували все більше коштів, які вони найчастіше могли отримати саме за допомогою оподаткування, для якого став необхідним адміністративний апарат та апарат внутрішнього примусу (Tilly 1990, p. 96). Різні держави мали відмінні можливості отримати ресурси для ведення війни. У країнах із помітною присутністю великого капіталу (італійські та німецькі міста-держави) володарі могли позичати кошти в приватних акторів та вступати в різні форми відповідних відносин (Tilly 1990, pp. 150–151). У країнах, де відсутність сконцентрованого капіталу означала потребу екстрагувати ресурси безпосередньо з населення, яке, до того ж, могло бути дисперсно розселеним (Росія, Пруссія), володарі були вимушені вдаватися до насильства та організовувати апарат для збору податків та примусу (Tilly 1990, p. 143). У деяких країнах, як-то в Англії та Франції, обидві форми (капіталу та примусу) поєднувалися, що, за Тіллі,

² Однак тезу про «військову революцію» (*military revolution*), тобто про радикальні зміни у способах ведення війни після поширення в Європі далекобійної вогнепальної зброї, а також про вплив цих інновацій у війську на формування модерної держави в Європі сформулював іще історик Майкл Робертс у 1955 році. Див. Roberts, M. (1955). *The military revolution 1560-1660*. Marjory Boyd.

призвело до формування прототипів сучасних держав-націй (Tilly 1990, pp. 159–160).

Важливість фінансування ведення війн для ранньомодерних європейських держав є добре емпірично підтвердженою. У літературі присутні низка досліджень фіскально-мілітаристського характеру ранньомодерної Англії (Brewer 1989), Іспанії, Нідерландів та Швеції (Glete 2001) тощо. Військові видатки бюджетів окремих країн у певний час сягали 80–90% (Pincus & Robinson 2016, pp. 6–7). Зростання вартості війни з розвитком технологій та збільшенням масштабу (кількості залученої людської сили) означало також зростання видатків на війну, які часто перевищували можливості бюджету. У намаганні покрити ці видатки монархи та їхні уряди розробляли все нові способи отримання ресурсів. Згідно з Тіллі, одним із прикладів подібної інновації, спричиненою війною з Францією, було введення податку на доходи в Англії у 1798 році задля виплат принаймні частини витрат на воєнні дії (Tilly 1990, p. 103).

Звісно, створення та підвищення податків є суттєвим втручанням держави в діяльність приватних акторів, і приватні актори можуть цілком легітимно відчувати та висловлювати занепокоєння з цього приводу. Саме це занепокоєння, виявом якого нібито були політичні пертурбації в Англії у XVII столітті, французька революція наприкінці XVIII століття, протистояння монархів та їхніх парламентів упродовж усього періоду, і призвело до поступового розширення функцій держави та її «проникнення» в суспільство. Низка ренегацій між суспільними силами в європейських державах призвела до того, що держава почала опікуватися соціальними питаннями, питаннями охорони здоров'я, освіти та критичної інфраструктури (Tilly 1990, pp. 99–103).

Усупереч звичайній логіці, згідно з якою війна приносить руйнування інфраструктури, спад економічної активності та зниження показників рівня якості життя (див. наприклад The consequences of internal armed conflict for development (part 2) 2015), ця теорія з галузі історичної соціології стверджує, що війна в середньо- та довгостроковій перспективі може мати також *позитивні* наслідки для потенціалу держави і що вона їх, власне, мала у випадку європейських держав упродовж другого тисячоліття нашої ери.

Однак проблематичним для читача може здатися перехід від макротеорії Чарльза Тіллі до більш короткострокової та предметної оцінки динаміки потенціалу держави в сучасних країнах. Так, існують підстави сумніватися, чи справді сучасна, менш інтенсивна війна, що переважає у світі після 1945 року, може спричинитися до того ж впливу на потенціал держави, який мав інтенсивний цикл ведення війн упродовж століть на європейському континенті (Rasler & Thompson 2017). Однак дослідники здійснили низку емпіричних перевірок та надали докази все ж позитивного впливу зовнішніх

збройних конфліктів, насамперед інтенсивних та тих, які не ведуться на території держави, на її потенціал (Besley & Persson 2008, Gibler & Miller 2014, Chowdhury & Murshed 2014, Gennaioli & Voth 2015, Dincecco & Prado 2012). Навіть у сучасних умовах ведення війни вимагає збільшення видатків, адже сучасні технології та утримання значного штату війська є дорогою послугою. Таке збільшення видатків у будь-якому випадку вимагає зростання надходжень, і найліпшим та найбільш сталим способом їх забезпечити є вдосконалення врядування та зокрема фіскальної спроможності. Серед пояснень позитивного впливу збройних конфліктів на потенціал держави дослідники вказують на формування «спільних інтересів серед груп у суспільстві» (Besley & Persson 2010), зростання відчуття належності до держави звичайного громадянина (Gilber & Miller 2014, р. 639), а також здатність зовнішньої загрози у вигляді збройного конфлікту стати «публічним благом загального інтересу», наявність якого здатна запобігти фракціонуванню суспільства (Chowdhury & Murshed 2014, р. 3). Логічним продовженням цього аргументу є теза, згідно з якою громадянські війни навпаки схильні послаблювати потенціал держави (там само).

Хоча згадані дослідники цікавляться питанням взаємовпливу військових конфліктів та зростання потенціалу держави, *однак у кожній із їхніх моделей каузальний ланцюжок між цими двома змінними залишається на рівні моделювання та припущень і не підлягає подальшій концептуалізації та верифікації. Отож, за посередництва яких змін у явищах і процесах у державі, військовий конфлікт справді спричиняє зростання потенціалу держави?*

ПОМІРЯТИ ДЕРЖАВУ: АНАЛІТИЧНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Ключове поняття: концептуалізація потенціалу держави

Потенціал держави, за класичним визначенням Майкла Манна³, є спроможністю держави проникати в громадянське суспільство та забезпечувати логістичну імплементацію політичних рішень на підконтрольній території (визначення інфраструктурної влади з Mann 1984 р. 189). За понад тридцять років із того часу, як державу було «офіційно» повернуто до поля аналізу політології (Skocpol, Evans & Rueschemeyer 1985), дослідники виробили кілька десятків концептуалізацій того, а чим же власне потенціал держави є. Концентруючись то на доволі вузьких визначеннях, то на надто широких, які охоплюють деякі функції, які не є притаманними аж усім державам, дослідники витворили цілу множину концептуалізацій та операціоналізацій цього явища, яку застосовували у зв'язку з дослідженнями в інших галузях (вивчення громадянських конфліктів, факторів економічного зростання, здатності реалізувати окремі політики).

Найчастіше дослідники виокремлюють *фіскальний*, або екстрактивний, вимір потенціалу держави, тобто її здатність збирати податки (Fearon & Laitin 2003, Besley & Persson 2009, Cardenas 2010, Ottervik 2013, Acemoglu, García-Jimeno & Robinson 2014). Окремі дослідники стверджують, що фіскальна спроможність узагалі є найбільш надійним (*robust*) індикатором потенціалу держави. Фіскальну спроможність зазвичай вимірюють як податкові надходження уряду у відсотках до ВВП (*tax revenue*) (Besley & Persson 2009) або як частку економіки країни, що перебуває «в тіні» (*tax compliance*) (Ottervik 2013). Вона демонструє, наскільки держава може успішно «втручатися» в приватний сектор та домогтися того, щоби бізнес та громадяни (а) діяли в полі законності і їхні доходи були видимими, а також (б) були готові віддати частину цих доходів третьому акторові – державі. Таке становище вочевидь передбачитиме високий рівень довіри до держави, упевненість у її стабільності та в дотриманні права власності – тобто в здатності держави його захистити, а також щодо можливості застосування нею примусу для витребування податку.

Звісно ж, частим виміром потенціалу держави, на який звертають увагу дослідники, є *коерсивний* (*coercive*), тобто пов'язаний із фундаментальним визначенням держави за Максом Вебером як спільноти, адміністративний апарат у якій володіє монополією на насильство у межах певної території (Weber 1919). Часто застосовуване у дослідженнях причин виникнення

³ Хрестоматійне визначення поняття Майкла Манна насправді стосується поняття інфраструктурної влади, однак воно за своїм змістом збігається з тим, як інші дослідники розуміють поняття потенціалу держави. Відтак у суспільних науках ці поняття вживають як синоніми.

громадянських конфліктів, коерсивне розуміння потенціалу держави визначається розміром та фактичною силою апарату примусу, яким володіє держава, або ж рівнем контролю держави над територією. Коерсивний потенціал часто вимірюють за допомогою оцінки відносного розміру війська та поліцейських сил (або інших органів, зобов'язаних підтримувати внутрішній порядок), оцінки їхньої кваліфікації та ступеня проникнення в суспільство або оцінки стабільності в державі (Fearon & Laitin 2003, Hanson & Sigman 2021). Дослідники застерігають, утім, від прямолінійної оцінки потенціалу держави за допомогою визначення відносного розміру війська чи поліції, адже «роздутий» апарат насильства може якраз бути ознакою бажання уряду компенсувати фундаментальну слабкість його держави (Hanson & Sigman 2021, p. 6, Soifer & vom Hau 2008, p. 226).

Поширеним способом визначення потенціалу держави є оцінка якості її бюрократичного апарату (Rauch & Evans 2000, Fearon & Laitin 2003, Bäck & Hadenius 2008, Hendrix 2010), що не дивно, зважаючи на засадничий характер веберівської концептуалізації бюрократії для аналізу держави в західній політичній науці. Спираючись на цю концептуалізацію, викладену в праці «Економіка та суспільство» (Weber 2019 (1922)), дослідники в оцінці адміністративної спроможності держави посилаються або на наявні рейтинги та експертні оцінки бюрократій різних держав, або ж конструюють на їх основі власні індекси, до складників яких включають, наприклад, меритократичний рекрутинг кадрів, політику оплати праці та можливості кар'єрного зростання (Rauch & Evans 2000). Адміністративний вимір потенціалу держави надається до вимірювання складніше, ніж фіскальний, однак окреслює один із важливих аспектів функціонування держави – наявність корпусу кваліфікованих та добре скоординованих і підпорядкованих державних службовців, які готові розробляти та впроваджувати автономні рішення. Державний апарат, утім, не функціонує у вакуумі, а має постійно відстоювати свою автономію відносно груп у суспільстві, особливо груп інтересів. Власне, потенціал держави, зокрема адміністративний, може бути продемонстрований у відносинах держави та суспільства і потужних груп інтересів, як це показують J. Migdal (1988) та J. Ikenberry (1988). Це розуміння потенціалу держави, втім, видається ще більш складнішим для вимірювання.

Іншим його виміром вважають «читабельність» (англ. *legibility*), або ж здатність держави «бачити» власних громадян у межах територіальної юрисдикції та володіти інформацією про них (Scott 1999, Lee & Zhang 2017, D'Arcy & Nistotskaya 2017, Brambor et al. 2019). Справді, чи то для ефективного оподаткування (фіскальний вимір), чи то для запобігання заворушенням або ж терористичним актам (коерсивний вимір), державні актори мають спочатку «досягати» різних груп суспільства і мати можливість володіти відповідною інформацією про суб'єктів господарювання, неурядові організації та їхню

активність. Формуванню цього знання історично сприяли ведення реєстрів (як для оподаткування, так і для рекрутування до війська), проведення переписів населення (починаючи, наприклад, від англійської «Книги Судного дня» XI століття і до австрійських та німецьких Volkszählungen XVIII та XIX століть, чи російських «ревизских сказок» того ж періоду), різноманітної звітності (примірок, метричних книг, які вели священники в низці європейських держав), а зараз діджиталізація адміністративних процесів, яка полегшує їх моніторинг.

Зрозуміло, що спроможність держави, як концептуалізовано вище, навряд чи є зручним для операціоналізації поняттям – воно є надто масштабним, комплексним і багатовимірним. Потенціал держави не є монолітною рисою чи характеристикою, яка описує державу в цілому, і з аналітичної точки зору варто було би говорити про *потенціали* держави в різних сферах її діяльності. Зокрема тому дослідники часто використовують певні *проху* змінні, які дозволяють їм «намацати» принаймні обриси потенціалу держави, як-от фіскальна спроможність (частка зібраних податків від ВВП), якість адміністративного апарату (на основі експертних оцінок) тощо. Існує ціла низка можливих індикаторів для визначення потенціалу держави, однак це дослідження спиратиметься на «ощадливе» визначення Генсона та Сігмана (2021), які комбінують кілька вживаних концептуалізацій явища та визначають потенціал держави як «спроможність виконувати ключові функції, які є загально визнано невід’ємними для сучасних держав: захист від зовнішніх загроз, підтримання внутрішнього порядку, адміністрування та забезпечення базової інфраструктури, необхідної для економічної діяльності, і екстрагування податків» (Hanson & Sigman 2021, р. 3). Дослідники зіставили низку проху-показників потенціалу держави та виявили, що більшість із них корелюють один з одним та зрештою можуть відображати в такий спосіб доволі споріднений характер різних «підвидів» потенціалу держави. Справді, висока фіскальна спроможність часто означатиме також здатність краще фінансувати армію, поліцію та адміністративний апарат. А якісніша армія та поліція, як і адміністративний апарат, дозволятимуть ефективніше збирати податки (Hanson & Sigman 2021, р. 9). Таке визначення потенціалу держави, до того ж, гарно узгоджується з тезою Чарльза Тіллі про чотири базові функції держави («*essential minimum activities*»), до яких належать **ведення війни** (war-making, тобто зовнішня військова спроможність), **видобуток ресурсів** (тобто фіскальна спроможність – здатність отримувати ресурси від населення), **надання захисту** (protection, у значенні захисту союзників правителя, як всередині, так і зовні держави) та **розбудова держави** (state-making, тобто усунення конкурентів у межах території держави) (Tilly 1990, р. 96). Збіг між висновками історичної соціології (Тіллі) та напрацюваннями сучасної теорії

держави (Генсон і Сігман) дозволяє високо оцінити валідність обраного для використання визначення.

Держава як інвестиція еліт. Теоретична рамка дослідження

Мій аналіз спиратиметься на методологічне підґрунтя механіцистичного підходу, в основі якого лежить переконання, що основним актором у соціальному світі є індивід (*методологічний індивідуалізм*). Відповідно, будь-яка зміна на макрорівні (тобто та, яка зачіпає велику кількість людей), як-то початок війни чи зростання потенціалу держави, може і має бути пояснена як сукупність індивідуальних дій на мікрорівні (Hedstroem & Swedberg 2005). Так, у своїй хрестоматійній програмній статті апологети підходу Хедстрем і Сведберг стверджують, що пояснення зміни на макрорівні має обов'язково передбачати щонайменше три механізми: перехід «макро-мікро», «мікро-мікро» та, зрештою, «мікро-макро» (там само, р. 22).

Власне механізмом, за Юном Елстером, є «каузальний паттерн, що є часто повторюваним та легко впізнаваним і який запускається за загальом невідомих умов або з невизначеними наслідками» (Elster 2015, р. 26). Як механізм можна аналізувати «*bandwagon effect*» (див., наприклад, Schmitt-Beck 2015), «*spillover effect*» (приміром, Peterson 1992), «*rally 'round the flag effect*» (Mueller 1970) та інші. Автори підходу аналізу соціальних механізмів протиставляють механізми законам. У той час як перші лише надають можливість розкрити «чорну коробку» пояснення (тобто продемонструвати, в який спосіб X вплинув на Y), останні зазвичай у природничих науках дозволяють також розрахувати силу та точне значення міри ефекту (наприклад, очікувану силу удару чи швидкість). У соціальних науках, за Елстером, закони присутні хіба що у «слабкій» формі (як закон попиту, який допомагає визначити напрямок впливу, але не дозволяє розрахувати його силу) (Elster 2015, р. 26), водночас соціальні науковці можуть оперувати механізмами, які спрацьовують за різноманітних обставин і, все ж, дозволяють робити певні узагальнення. Попри критику, аналіз соціальних механізмів був успішно застосований у низці кейсів (Hadjar & Beck 2010, Faist 2014, Vice 2015, Garip & Asad 2016 та інші).

З точки зору методологічного індивідуалізму, однією з ключових змінних у реакції на військовий конфлікт є поведінка еліт, адже саме їхні цінності, рішення та дії є ключовими для перспектив потенціалу держави. Еліти є групою осіб, які володіють значними фінансовими, символічними та соціальними ресурсами та повноваженнями і які здійснюють управління режимом. Сучасні дослідники підкреслюють важливу роль еліт у політичному процесі (Khan 2012, Lopez 2013), зокрема в питаннях створення нових інституцій та розбудови «держави загального добробуту» (Verba & Orren 1985, Verba et al. 1990, de Swaan 2005). Критичну роль еліт та їхнього згуртування легко продемонструвати на прикладі аналізу причин падінь авторитарних

режимів, які нерідко стаються через розколи (або фракціонування) в елітах (O'Donnell & Schmitter 1986), що фактично є виявом проблеми колективної дії в їхніх колах. Понад те, дослідники називають когезивність, або ж згуртованість еліт, одним із чинників, що запобіг падінню режиму Олександра Лукашенка в Білорусі (2020), попри значні рівні політики незгоди (Rácz, Gherasimov & Nič 2020, p. 3).

Однак, як і протестувальники у моделях суспільно-політичних рухів (Olson 1968, Tarrow 1994), еліти регулярно постають перед проблемою колективної дії, коли намагаються втілити певні політики або зміни до них у державі. Інвестиції в потенціал держави вимагають координації та узгодженості різних органів державної влади на багатьох рівнях (від рівня формування політики до найнижчого рівня її імплементації). На найвищому політичному рівні це найбільш очевидно: для підтримки реформ необхідні голоси, як у комітетах парламенту, так і на його пленарних засіданнях, так і на засіданнях Уряду. Це є необхідна, однак не обов'язкова умова нарощування потенціалу держави на національному рівні.

Без компромісу та рішення політичних еліт на найвищому рівні не буде змінено податкову систему, включно з її інституційною основою, не буде збільшено фінансування та штат поліції, не буде поліпшено правила добору в адміністративний апарат держави тощо.

Рішення щодо посилення структур урядування, як і будь-яке інше політичне рішення, є наслідком дій еліт, які керуються певним набором стимулів. Теоретичне припущення, присутнє в літературі на тему зв'язків війни та потенціалу держави, полягає в тому, що початок збройного конфлікту певним чином впливає на мотивацію еліт, які з метою забезпечення власного політичного виживання вимушені шукати засобів для підвищення військової потужності та, внаслідок потреби фінансувати таке підвищення, пошуку відповідних джерел фінансування. Більшість держав не мають дешевих ресурсів для забезпечення таких видатків, а тому вимушені вдаватися до пошуку шляхів підвищення доходів від оподаткування. **Однак чи справді ці зміни мали місце в Україні після початку збройного конфлікту з Російською Федерацією?**

Є прогрес? Потенціал держави в Україні після 2014 року

У політологічній літературі Україна від часу здобуття незалежності традиційно вважається слабкою державою зі слабкою бюрократією та засиллям приватних інтересів у ключових політиках (Kuzio, Kravchuk & D'Anieri 1999, Levitsky & Way 2006, p. 389, Aslund 2009, Kudelia 2012, Kuzio 2012, p. 413). Її еліти, тривалий час вільні від детального нагляду з боку громадянського суспільства чи міжнародних організацій, схилилися до рентовидобувних практик та, словами Венеліна Ганєва,

«екстракцією з держави», а не для держави (Ganev 2005, p. 432). Родючий ґрунт для цих процесів заклала успадкована з радянських часів система державних підприємств та установ, яка у 1990-х підлягала приватизації, що у випадку України була проведена не в найефективніший спосіб (Aslund 2009).

Тим не менш, про принаймні обмежене зростання потенціалу держави в Україні починаючи з 2014 року можуть свідчити деякі *proxу* індикатори. Справді, починаючи з 2015 року в Україні було здійснено три важливі для державного потенціалу реформи: податкову, реформу поліції та державної служби. Хоча їхні результати можуть бути змішаними, зокрема через політизацію окремих процесів (зокрема поліції та державної служби), певний прогрес України в розбудові інститутів, зокрема через війну та підтримку Європейського Союзу, відмічає відмічає низка аналітиків та дослідників (Iarema 2019, Kurpiу 2019, Couper 2018; також див. Wolczuk 2019, D'Anieri 2019).

Дещо позитивну динаміку потенціалу держави можна спостерігати і за трьома визначеними раніше вимірами: фіскальним, коерсивним та адміністративним.

По-перше, продовжила зростати частка доходів державного бюджету від оподаткування від ВВП (tax revenue), яку часто використовують як індикатор фіскального потенціалу держави. Після спадання впродовж 2011-2014 років вона знову відносно різко підвищилася і 2015 року сягнула позначки близько 20,4% та трималася на рівні не нижче 19% до 2019 року⁴.

Дещо песимістичнішу оцінку фіскальної спроможності України дає індикатор *State fiscal source of revenue (v2stfiscap)*, що використовується в індексі V-Dem (Varieties of Democracy) (Coppedge et al. 2022). Значення індикатора варіюють від 0 до 4, де 0 позначає стан, за якого держава не здатна самостійно зібрати кошти для фінансування своєї діяльності, а 4 – де держава переважно покладається на податки від економічних транзакцій і/або податки на доходи, corporate profits, and capital (Coppedge et al. 2022 (V-Dem Codebook)). Україна, починаючи з 1990 року, поступово нарощувала цей показник, почавши із фактично нульових значень до 1.378 у 2011 році. Протримавшись на цьому рівні до 2013 року, показник упав до 1.112 у 2014 році, але вже наступного року відновився до 1.371 та зріс до 1.494 у 2019 році. Відносно низьке значення демонструє, що Україна все ще значною мірою покладається на зовнішні ресурси фінансування (позики та зовнішню допомогу), однак також розвиває доступ до власних ресурсів. Імовірно, обмежене зростання показника зумовлене високими рівнями бюджетних дефіцитів та пов'язаними з цими значними позиками уряду.

⁴ Утім, це зростання спостерігалось й раніше, хоч воно й не було континуальним. Див. Tax revenue (% of GDP) – Ukraine | Data. (2022). The World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.TOTL.GD.ZS?locations=UA>.

Динаміка показників супроводжувалася спробами підвищити ефективність податкової системи. По-перше, окреме міністерство, відповідальне за збір податків – Міністерство доходів та зборів було трансформоване в Державну фіскальну службу, підпорядковану Міністерству фінансів (Aslund 2015, р. 135). Очолюване Олександром Клименком під час президентства Віктора Януковича, воно було одним з осередків збагачення «сім'ї» президента. У липні 2014 року новий уряд представив Концепцію реформи податкової системи, яка передбачала зменшення тіньової економіки та створення сприятливих умов для зростання економіки, забезпечення прозорості, взаємної довіри між платниками податків та державою, а також зменшення витрат адміністрування податків (Aslund 2015, р. 167). Пропонувалося скасувати 13 податків, які стосувалися тільки окремих секторів економіки та приносили тільки 2% доходів бюджету: вартість їхнього адміністрування перевищувала ці доходи (там само).

Зрештою 2015 року було прийнято зміни до Податкового кодексу та дещо удосконалено адміністрування податків, зокрема через запровадження електронного адміністрування ПДВ, автоматичного відшкодування ПДВ та спеціальної моніторингової системи критеріїв оцінки ризиків (Miklos & Kukhta 2019, р. 27). Згідно з деякими оцінками, зменшення корупції в податковій системі дозволило збільшити надходження на 3 млрд доларів США (там само).

По-друге, можна відмітити обмежене підвищення потенціалу держави за коерсивним виміром. Єдиним справжнім досягненням у царині реформи правоохоронних органів зазвичай вважають створення дорожньої патрульної поліції у 2015 році. Персонал для цієї нової інституції було підготовлено за допомоги західних донорів (Gherasimov & Solonenko 2020, р. 20). Аналітики відзначають, утім, що сама структура Національної поліції, хоч і створена наново, насправді відтворила попередні практики і радше «схожа на свою пострадянську попередницю» (там само), що тільки підсилювало політичним домінуванням міністра внутрішніх справ Арсена Авакова (2014–2021).

Я не покладаюся на дані про розмір штату поліцейських як індикатор коерсивного потенціалу держави через застереження, висловлені деякими дослідниками (Soifer & vom Nau 2008, Hendrix 2010, Hanson & Sigman 2021).

По-третє, реформування зазнала система державної служби в Україні. Так, починаючи з 2016 року в міністерствах було створено окремі директорати, робота яких присвячена стратегуванню та формуванню політик, зроблено спробу деполітизувати державну службу за допомогою розведення «політичних посад» (міністрів та їхніх заступників) і державних секретарів, які тепер фактично очолюють корпус державних службовців окремого органу. Також було створено окрему комісію для відбору посадовців найвищої категорії – Комісію вищого корпусу державної служби. Інформація про

вакансії в державному секторі оприлюднюється на урядовому порталі, а також на сайтах пошуку роботи (Iarema 2019). Попри обмежений успіх деяких започаткувань (Білоус & Тищук 2019), загалом спостерігається позитивна динаміка порівняно з періодом до 2014 року.

Так, наприклад, корупція є однією з серцевинних ознак слабкої держави та ненадійного корпусу посадовців. Позиція України в індексі сприйняття корупції, який розробила та супроводжує Transparency International, почала поліпшуватися починаючи з 2014 року (26 балів порівняно з 25 балами у 2013 році) і досягла піку у 2018 році біля відмітки у 32 бали (CORRUPTION PERCEPTION INDEX 2019), а після падіння до 30 балів у 2019 році відновила зростання і зайняла позицію 33 балів у 2020 році (Ukraine in the Corruption Perceptions Index 2020). Ці результати, хоч і є доволі скромними в порівнянні з сусідами (44 бали в Румунії, 49 балів у Словаччини та 56 – у Польщі), усе ж демонструють позитивну динаміку щодо України 2011-2013 років.

Подібним чином, індекс ефективності врядування, який готує Світовий банк (TCdata360: Government effectiveness 2022) і який намагається зафіксувати «оцінку якості надання публічних послуг та їх незалежності від політичного тиску, якість формування та розробки політик, а також упевненість щодо намірів уряду втілювати такі політики», демонструє поступове поліпшення позиції України починаючи з 2014 року. За три роки з 2013 до 2016 негативний індекс України скоротився від -0.8 до -0.4 і після «просідання» до -0.6 у 2018 році знову тримається на рівні -0.4 у 2020 році (там само).

Узагальнюючи, можна зробити спостереження, що хоча загальна динаміка показників потенціалу держави від 2014 до 2021 року (тобто до початку нової фази повномасштабної російсько-української війни у 2022 році) була позитивною, найбільшого прогресу було досягнуто в перші роки після Революції Гідності. Міркування щодо причин цього явища буде наведено нижче.

Однак якою є роль військового конфлікту в цих процесах?

Війна і Європа: припущення щодо можливих причин зростання потенціалу держави

Є щонайменше три можливі пояснення підвищення потенціалу держави в Україні після 2014 року. Навесні того року режим в Україні зачепили три значущі зміни.

По-перше, Україна зазнала змін у ситуації національної безпеки та втратила територіальний контроль над Автономною Республікою Крим, містом Севастополем та окремими районами Донецької та Луганської областей унаслідок збройної агресії Російської Федерації, які мали драматичні наслідки для державних фінансів. Уже наступного року після початку війни

чисельність особового складу Збройних Сил України зросла від 184 тис. осіб (2012) до 275 тис. осіб (2016) (Збройні Сили України 2020), а оборонні видатки України зросли від 1,6% витрат від номінального ВВП у 2013 році до 3,2% у 2016 році і 3,8% у 2020 році (SIRPI Military Expenditure Database). Звісно, державний бюджет у результаті цього зростання не став різьче дисбалансним, як це ставалося з ранньомодерними державами (Kaspersen & Strandsbjerg 2017, p. 1), однак зростання витрат майже в три рази за інших умов усе одно означає потребу шукати способів та джерел для їх покриття. Ця потреба могла змінити мотивацію еліт, змусивши їх інвестувати у фіскальний, коерсивний та, зрештою, адміністративний потенціали держави, аби компенсувати нестачу коштів на державних рахунках як у короткій, так і в довгій перспективі.

Теоретичне очікування 1: підвищення потенціалу держави, вимірюваного як фіскальна, адміністративна та коерсивна спроможності, стало можливим унаслідок потреби збільшення видатків на оборону, що вимагало зростання бюджету та, за відсутності інших можливостей його наповнити, інвестицій у податкову систему (та суміжні інституції) задля її оптимізації.

По-друге, описані в попередній секції інституційні зміни, які мали за наслідок незначне, однак помітне зростання потенціалу держави в Україні, могли стати можливими внаслідок того, що спрацював ефект, подібний до класичного «*rally 'round the flag effect*» (ефект згуртування) (Mueller 1970). Описаний Джоном Мюллером у 1970 році та детальніше пропрацьований такими дослідниками, як Хезерінгтон та Нельсон (Hetherington & Nelson 2003), цей концепт використовують на позначення раптового короткочасного зростання популярності уряду чи керівництва держави внаслідок міжнародної події, що стосується країни та є «конкретною, драматичною та чітко сфокусованою» (Mueller 1970). Одним із пояснень цього явища вважається вплив таких подій на мотивацію еліт, які починають активніше підтримувати політичне керівництво держави чи принаймні менше його критикувати (у випадку опозиції), що відображається у медіа як зниження конфлікту та критики чинного уряду (Baker & Oneal 2001). Дія цього ефекту в Україні починаючи з 2014 року могла би пояснити те, як війна з Російською Федерацією імовірно *підвищила відчуття зовнішньої загрози серед еліт* та допомогла *згуртувати їх довкола політичного керівництва*, а наклавшись на відносно об'єктивну потребу реформування системи управління державою задля забезпечення її виживання (наповнення бюджету, збереження територіальної цілісності, підтримання внутрішнього

порядку), зорієнтувала їх також на формування політик, сприятливих для розбудови потенціалу держави. Це **теоретичне очікування** спиратиметься зокрема на гіпотези зазначених вище теоретичних моделей Besley & Persson (2010) та Chowdhury & Murshed (2014). Справді, початок збройного конфлікту сприяв виникненню справді унікального політичного ландшафту в Україні: скомпрометовані амбівалентною або й відверто ворожою до України позицією еліти були усунуті з політичного поля та мали доволі обмежений вплив на політичний процес (як у випадку заборони Комуністичної партії України), у той час як частина з них була вимушена пристосуватися та зайняти принаймні на позір проукраїнську позицію (брати Добкіни, харківський міський голова Геннадій Кернес, одеські та дніпровські еліти) (Way 2016, p. 54-55 in Hale & Orttung 2016). Перед обличчям зовнішньої загрози, розпаду політичного режиму внаслідок його окупації іншою державою, що означало би також ризик втрати елітними акторами позицій, престижу та рент, еліти отримали стимули до кооперативної поведінки.

Теоретичне очікування 2: підвищення потенціалу держави, вимірюваного як фіскальна, адміністративна та коерсивна спроможності, стало можливим через те, що зовнішня загроза у формі воєнних дій і захист від неї стали публічним благом, досягнення якого здатне об'єднати еліти в зусиллях із підвищення потенціалу держави. Вмотивовані цією загрозою, еліти відмовилися принаймні від частини своєї ренти задля посилення держави і протистояння ворогу.

По-третє, результатом акцій стала також **зміна проголошеного геополітичного курсу**, який тепер був цілком, принаймні публічно, зорієнтований на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Українські політичні еліти, зорієнтувавшись на підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, посилили дію принципу *EU conditionality*, який передбачає можливість впливу Європейського Союзу на держави, які прагнуть до ЄС, задля втілення реформ, необхідних для створення надійних інституцій та політик, достатніх для входження до Союзу (Schimmelfennig & Sedelmeier 2019). Реформи, пропоновані структурами Європейського Союзу, а також Міжнародного валютного фонду, часто спрямовані на розбудову інституцій, підвищення якості фіскальної політики та запобігання корупції – тобто дотичні до сфер, що мають безпосередній стосунок до потенціалу держави (приклад застосування у випадку Румунії та Словаччини див. у Vachudova 2001). У намаганні отримати вигоди від зближення з Європейським Союзом, зокрема фінансування проєктів, участь у програмах ЄС, політичні еліти, зацікавленні у власному політичному виживанні, можуть бути схильні підтримувати

внутрішні зміни в державі, спрямовані на досягнення цілей ЄС, що може частково призводити до підвищення потенціалу держави. Тобто зміни в потенціалі держави можуть бути також почасти наслідком політики еліт, спрямованої на наближення до Європейського Союзу.

Теоретичне очікування 3 (альтернативне): підвищення потенціалу держави, вимірюваного як фіскальна, адміністративна та коерсивна спроможності, стало можливим унаслідок дії EU conditionality, тобто як виконання вимог Європейського Союзу, пов'язаних із процесом інтеграції.

ВІДСТЕЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічно мій аналіз спиратиметься на метод відстеження процесів (англ. *process tracing*) – «використання емпірики з кейсу для висновків про каузальне пояснення цього кейсу» (Bennett & Checkel 2015, р. 4) або ж «використання історій, архівних документів, транскриптів інтерв'ю та інших джерел для виявлення, чи справді казуальний процес, що передбачуються або припускаються в теорії, присутній в епізоді» (George and Bennet, 2005, р. 6). Метою *process tracing* є виявлення проміжних змінних та *механізмів* між незалежною та залежною змінним (там само, р. 206).

Проблемою методу відстеження процесів, враховуючи його застосування зазвичай до одиничних кейсів, є обмежені можливості генералізації (Bennett & Checkel 2015, р. 13). Однак «місточком» до узагальнення може залишатися поняття механізму, який, за визначенням, є повторюваним та легко впізнаваним паттерном.

У своєму аналізі я керуватимуся методологічною схемою Стівена ван Евера (van Evera 1997), який пропонує чотири тести, які дозволяють перевіряти наявну емпірику на предмет підтвердження і/або спростування гіпотез. Кожен тест вимагає відмінного рівня унікальності та точності передбачень (англ. *predictions*). Унікальне передбачення властиве тільки для однієї теорії, і його верифікація означає наявність вагомого доказу на її користь. Однак його відсутність іще не спростовує теорію. Точне (англ. *certain*) передбачення має бути неодмінно верифіковане, щоби теорія підтвердилася. Фальсифікація такого передбачення означатиме фальсифікацію також теорії, з якої його виснувано (там само, рр. 31–32). Комбінації інтенсивності унікальності та точності передбачень дають, за ван Евера, чотири види тестів:

1) ***Hoop test*** (висока точність, низька унікальність). Цей тест проходять передбачення, які є необхідними, але недостатніми для підтвердження гіпотези. Його проходження не гарантує верифікації гіпотези, однак нездатність його пройти точно означає заперечення гіпотези. Тому *hoop test* найбільше надається до спростування теорій.

2) ***Smoking-gun test*** (висока унікальність, низька точність). Тест проходять передбачення, які є достатніми для підтвердження гіпотези, однак не необхідними. Проходження цього тесту майже напевно свідчить на користь гіпотези, однак відсутність доказів здійснення передбачення за цим тестом ще не дозволяє відкинути гіпотезу.

3) **Doubly decisive test** (висока унікальність, висока точність). Цей тест вимагає доказів, що є водночас і необхідною, і достатньою умовою для верифікації гіпотези. Проходження тесту означає, що гіпотеза підтверджується, а його непроходження – що гіпотеза не підтверджена.

4) **Straw-in-the-wind test** (низька унікальність, низька точність). Це найбільш поширений тест, який проходять непрямі докази. Ані проходження, ні непроходження тесту не впливають сильно на оцінку гіпотези, хіба що накопичено значний корпус доказів (там само).

Враховуючи формулювання теоретичних очікувань, таблиці з очікуваними доказами, що задовольняють умови того чи іншого логічного тесту з системи тестів Стівена ван Евера, мають такий вигляд (див. нижче).

Таблиця 1. Застосування тестів емпіричних доказів за van Evera (1997) для перевірки Теоретичного очікування 1.

<p>Straw-in-the-wind test (не достатній і не необхідний для підтвердження гіпотези)</p> <p>Інвестиції в розбудову потенціалу держави тривали доти, доки видатки на оборону продовжували зростати</p>	<p>Hoop test (необхідний, але не достатній для підтвердження гіпотези)</p> <p>Ведення війни вимагало значного збільшення видатків</p> <p>Реальні та відносні видатки на оборону зросли</p>
<p>Smoking gun test (достатній для підтвердження гіпотези, але не необхідний)</p> <p>Інвестиції в розбудову потенціалу держави публічно та непублічно аргументувалися основними акторами, за них відповідальними, як засіб для компенсації видатків на оборону</p>	<p>Doubly decisive test (необхідний і достатній для підтвердження гіпотези)</p>

Таблиця 2. Застосування тестів емпіричних доказів за van Evera (1997) для перевірки Теоретичного очікування 2.

<p>Straw-in-the-wind test (не достатній і не необхідний для підтвердження гіпотези)</p> <p>Інвестиції в розбудову потенціалу держави були найактивнішими тоді, коли відчуття зовнішньої загрози серед еліт було найбільш інтенсивним, і навпаки, коли відчуття зовнішньої загрози спадало, розбудова потенціалу держави ставала менш активною</p> <p>Інвестиції в розбудову потенціалу держави спрямовувалися, серед іншого, на його безпековий (коерсивний) вимір</p>	<p>Hoop test (необхідний, але не достатній для підтвердження гіпотези)</p> <p>Політичні еліти поділяли інтенсивне відчуття зовнішньої загрози через військову агресію</p> <p>Політичні еліти виявляли більше компромісної та консенсусної поведінки, зокрема з питань інвестицій у потенціал держави</p>
<p>Smoking gun test (достатній для підтвердження гіпотези, але не необхідний)</p> <p>Інвестиції в потенціал держави прямо та чітко публічно й непублічно аргументувалися їхніми пропонентами з посиленнями на загрози збройного конфлікту та потребу, у зв'язку з цим, підвищити потенціал держави</p>	<p>Doubly decisive test (необхідний і достатній для підтвердження гіпотези)</p>

Таблиця 3. Застосування тестів емпіричних доказів за van Evera (1997) для перевірки Теоретичного очікування 3.

<p>Straw-in-the-wind test (не достатній і не необхідний для підтвердження гіпотези)</p> <p>Інвестиції в розбудову потенціалу держави не підтримували ті з політичних еліт, хто не підтримував європейську інтеграцію та імплементацію Угоди про Асоціацію зокрема</p> <p>Інвестиції в потенціал держави стосувалися галузей, пов'язаних із імплементацією Угоди про Асоціацію</p>	<p>Hoop test (необхідний, але не достатній для підтвердження гіпотези)</p> <p>Особливості функціонування податкової системи створювали перешкоди – реальні чи уявні – для імплементації Угоди про Асоціацію</p> <p>AND/OR</p> <p>Особливості функціонування правоохоронних органів системи створювали перешкоди – реальні чи уявні – для імплементації Угоди про Асоціацію</p> <p>AND/OR</p> <p>Особливості функціонування системи державної служби створювали перешкоди – реальні чи уявні – для імплементації Угоди про Асоціацію</p>
<p>Smoking gun test (достатній для підтвердження гіпотези, але не необхідний)</p> <p>Інвестиції в потенціал держави стосувалися тільки галузей, пов'язаних із імплементацією Угоди про Асоціацію</p> <p>Інвестиції в потенціал держави прямо та чітко публічно й непублічно аргументувалися їхніми пропонентами з як такі, що потрібні для імплементації Угоди про Асоціацію / євроінтеграційних процесів</p>	<p>Doubly decisive test (необхідний і достатній для підтвердження гіпотези)</p>

Сформульовані мною теоретичні очікування в кожному випадку передбачають аналіз свідчень про **мотивацію еліт**. Мотивація еліт складно піддається реєстрації. Через зовнішні обставини та політичні чинники елітні актори схильні приховувати справжні причини або аргументацію щодо своїх публічних дій, і їх встановлення за допомогою інтерв'ю може бути набагато складнішим, ніж у випадку звичайних громадян. У соціальних науках еліти вважаються складнодоступними респондентами. Однак про публічний вимір мотивації еліт можуть свідчити виступи самих народних депутатів та посадовців до, під час та після ухвалення критичних рішень. Важливо, як самі еліти публічно обґрунтовують рішення, важливі для розбудови потенціалу держави. Для того, щоб це з'ясувати, необхідно здійснити контент-аналіз текстів їхніх виступів під час пленарних засідань, зокрема перед критичними для цього дослідження голосуваннями, з метою визначення основних аргументів на користь чи проти підтримки того чи іншого рішення. Звісно, такі виступи часто є стратегічно спланованими і можуть дати інформацію не про те, з яких міркувань насправді діє актор, а скоріше про те, як він або вона хоче, щоби думали, чому він або вона так діє. Однак аргументацію депутатів у парламенті не можна порівнювати з відповідями в інтерв'ю, адже вона виконує, окрім власне публічної презентації, ще одну важливу функцію – переконання колег щодо необхідності підтримки або не підтримки того чи іншого рішення. Якщо депутат обирає стратегію апелювання до загроз збройного конфлікту для обґрунтування підтримки розбудови потенціалу держави, він можливо робить це і не з власних переконань, але принаймні розраховуючи, що такий аргумент зрезонує із переконаннями колег. Така поведінка та її фіксація є релевантними для мого аналізу, адже можуть свідчити про важливість збройного конфлікту для згуртування еліт та підтримки рішень, спрямованих на підвищення потенціалу держави.

Описані в одній із попередніх секцій ознаки зростання потенціалу української держави починаючи з 2014 року були би неможливими без конкретних рішень – законів – прийнятих в українському парламенті. Парламент, хоч і не представляє переможну коаліцію режиму в цілому (адже до неї також входять важливі актори в уряді, в судах, в підпорядкованих президенту структурах штабу його адміністрації чи безпекових служб), а також хоч і містить не тільки представників переможної коаліції (до парламенту входять опозиція та інші менш інтегровані політичні актори), є важливою політичною ареною режиму, де приймаються та остаточно оформлюються ключові рішення, що стосуються потенціалу держави: формату податкової системи, видатків на бюджети державних органів та установ тощо. Якщо представники переможної коаліції в парламенті справді відчуватимуть зовнішню загрозу для держави та відповідні стимули

інвестувати в розбудову її потенціалу, це має бути видно в їхній поведінці в роботі комітетів та на пленарних засіданнях. Ця поведінка, з урахуванням того факту, що різні групи в парламенті часто представляють також потужні позапарламентські сили, зокрема олігархічних груп, може бути своєрідним *проху* для визначення загального рівня компромісу серед еліт.

Ці міркування зумовлюють вибір аналізу стенограм парламентських обговорень та виступів для добору свідчень про мотивацію еліт. Йтиметься власне про обговорення політичних рішень, важливих для нарощування потенціалу держави. Зважаючи на обране в рамках цього дослідження визначення потенціалу держави, політичними рішеннями, важливими для нарощування потенціалу держави, будуть вважатися рішення, що стосуватимуться: (а) питань податкової системи та фіскальної політики, (б) фінансування та повноважень поліції та інших правоохоронних органів і відповідних міністерств, а також (в) правил функціонування корпусу державних службовців та службових осіб органів місцевого самоврядування. Оскільки політичне виживання, що спирається на виживання держави та підтримання її потенціалу й інституційної спроможності, залишатиметься єдиним спільним інтересом розрізнених політичних груп у парламенті, очікується, що під час голосувань за такі рішення спостерігатиметься вищий рівень консенсусу, аніж при голосуванні за менш релевантні рішення.

Ці міркування зумовили вибір переліку джерел до аналізу (**див. Додаток 1**). Я погрупував їх у чотири категорії, серед яких: (1) наукові тексти (книжки, статті) з галузі політології, історії та економіки про політику, урядування, європейську інтеграцію та реформи в Україні; (2) інтерв'ю учасників подій у сфері врядування та політики, економіки в Україні; (3) доповіді міжнародних та міжурядових організацій, їхніх підрозділів, аналітичних центрів, а також публіцистика на тему політики, урядування, європейської інтеграції та реформ в Україні; та (4) стенограми засідань Верховної Ради України України, на яких приймалися важливі зміни у сфері податкової політики, прав людини, оборони та державної служби.

РОЛЬ ВІЙНИ: РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ

Аналіз перелічених емпіричних джерел дозволив отримати такі результати.

Теоретичне очікування 1

Зв'язок між потребою у фінансуванні армії для ведення бойових дій на сході України та пошуком способів наповнити державну казну є, здавалося б, очевидним, однак він утворився не одразу і, ймовірно, не є монокаузальним (тобто зростання оборонного бюджету не було єдиною причиною реформ і вдосконалення бюджетної арифметики). До початку «антитерористичної операції» (далі – АТО), станом на кінець лютого 2014 року, на державних рахунках уже було всього лише 108 тис. грн. (Wynnytskyj 2019, p. 156), а отже коштів у держави почало бракувати ще до розгортання активних бойових дій. 27 лютого 2014 року новопризначений прем'єр-міністр А. Яценюк оголосив Верховній Раді, що «державна казна в Україні розкрадена і пуста», а на рахунках держави є всього лише 4,3 млн гривень (Стенограма Засідання сьомого Верховної Ради України VII скликання. 27.02.2014). Хоча наведені оцінки помітно розходяться, можна зробити висновок, що уряд так чи інакше ще до війни мав почати шукати способи виправити ситуацію з бюджетом.

Причини такого становища очевидно атрибувався діям попередньої влади – режиму В. Януковича. Під час виступу прем'єра 27 березня, місяць по призначенню його уряду, він звернувся до присутніх у залі представників Партії регіонів із закидом, що саме їхня партія «довела країну за останніх чотири роки» до такого становища, в якому державі «не вистачає такої ж суми, як і всі доходи і збори, які будуть відбуватися в 2014 році» (Стенограма Засідання сімнадцятого четвертої сесії Верховної Ради України VII скликання. 27.03.2014). Під час уже згаданої промови 27 лютого А. Яценюк назвав Міністерство з доходів і зборів одним із «найбільш корупційних міністерств колишнього уряду», яке «повинно бути ліквідовано» (Стенограма Засідання сьомого Верховної Ради України VII скликання. 27.02.2014). А отже **реформа у фінансній сфері держави планувалася незалежно від подальших потреб війни**. Водночас короткостроковим рішенням уряду для вирівнювання цієї кризи передбачалося не стільки за рахунок реформування цілої податкової системи, скільки через посилення співпраці з Міжнародним валютним фондом (далі – МВФ), тобто через отримання його кредитів для заповнення дефіциту бюджету. Це був захід, якого, можливо, і вистачило би для стабілізації бюджетної ситуації, якби не розпочалися бойові дії. Іншим кроком, оголошеним 27 березня, задля зведення «кредиту із дебетом» стало

плановане скорочення державного апарату: планувалося звільнити 24 тисячі державних службовців із загальної кількості у 249 тисяч осіб (Стенограма Засідання сімнадцятого четвертої сесії Верховної Ради України VII скликання. 27.03.2014). За допомогою децентралізації державної влади уряд мав намір скоротити штат центральних органів виконавчої влади на 20% (там само).

Тобто в цих умовах ішлося про поліпшення якості фінансової «гігієни» держави, або ж мінімізації дефіциту за допомогою заходів кризового менеджменту. Водночас не йшлося про цілеспрямовані заходи із підвищення спроможності податкової служби: вона сама ще поки не існувала як окрема організація, поки продовжувало існувати Міністерство доходів та зборів.

Однак і фактична ситуація, і риторика вищого політичного керівництва держави змінилися після квітня 2014 року, коли на сході України розпочалася АТО після інспірованих і координованих Російською Федерацією заворушень у Донецькій та Луганській областях. Уже за кілька тижнів протистояння уряду та підтримуваних ззовні Росією заколотників перетворилося на повноцінний збройний конфлікт, що для українських Збройних Сил, хронічно послаблених в умовах слабкої держави, особливо за правління президента Януковича, стало значним викликом, подолання якого потребувало значних інвестицій. Так, станом на вересень 2014 року, **АТО коштувала бюджету України, за оцінками Барановського, близько 1,5 млрд гривень на місяць** (Baranovsky in Stepanenko & Pylynsky 2015, p. 133). Ведення війни з Росією стало доволі дорогим заняттям. Видатки державного бюджету України на оборону зросли у 2014 році порівняно з 2013 на приблизно 37% в абсолютних значеннях (Trading Economics 2022). Ці абсолютні значення продовжували зростати кожного наступного року, крім 2017, коли вони дещо стагнували. Це зростання помітне також як частка бюджету. Відсоткове відношення оборонних видатків до ВВП фактично подвоїлося у 2014 році відносно 2013, сягнувши 2,25% (1,58% у 2013), і продовжило зростання у 2015 році, коли дорівнювало 3,25%. Після невеличкого просідання у 2016–2017 роках, частка оборонного бюджету до ВВП продовжила зростати й мала небачені для України раніше 4,13% у 2020 році (Statista 2022). А отже, **у відповідь на потребу ведення війни, видатки держави на оборону, як реальні, так і відносні, різко зросли (hoop test)**, що є необхідною, однак не достатньою умовою на підтвердження Теоретичного очікування 1.

Однак попри те, що оборонні видатки зростали майже весь від 2014 року, **позитивні зміни в інтенсивності розбудови потенціалу держави, як це буде продемонстровано в наступному підрозділі, мали місце тільки у 2015–2016 роках, до розпаду постмайданної парламентської коаліції та призупинення темпів реформ (не виконано straw in the wind test)**.

Тим не менш, починаючи з весни-літа 2014 року, **інвестиції в розбудову потенціалу держави та реформ позиціонувалися найвпливовішими політичними акторами як такі, що є засобом компенсації видатків на оборону.** Наприклад, під час своєї інавгураційної промови 7 червня президент П. Порошенко оголосив, що «армія та її переозброєння зусиллями вітчизняного військово-промислового комплексу» є найголовнішим пріоритетом влади: «Хто шкодує коштів годувати свої збройні сили, той годує чужу армію» (Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 07.06.2014). Подібні міркування висловив прем'єр Яценюк під час представлення програми уряду 11 грудня 2014 року: «Щоб мати армію, правоохоронну систему, для того, щоб мати забезпечені і побудовані кордони – це необхідно фінансувати» (Стенограма Засідання шостого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 11.12.2014). Однак у цих тезах іще не прослідковується зв'язок із зусиллями з реформування та модернізації держави. Під час тієї ж промови прем'єр оголосив про плани зі створення агентства з військово-промислового комплексу, адже «Укроборонпром» «при всіх попередніх президентах була кишенею для збагачення, а не компанією...» (там само).

Чіткіше зв'язок між оборонними потребами та реформуванням держави увиразнювала міністерка фінансів Н. Ярецько: вказавши, що Україна щоденно несла 100 млн грн. витрат на АТО, вона висловила переконання, що задачею уряду є «активно боротися на економічному фронті», адже він має «стабілізувати фінансовий стан України, **посилити та запустити структурні реформи** і закласти можливості для відновлення зростання в 2016 році» (Стенограма Засідання восьмого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 23.12.2014) (виділення моє – Д. Т.).

Заступник міністерки фінансів В. Матвійчук, коли презентував у грудні 2014 року проекти законів, які мали дозволити зменшити видатки на державні органи, повідомляв, що «вивільнені кошти було спрямовано на фінансування антитерористичної операції на Сході» (там само). Однак таке переспрямування коштів стало можливим за рахунок звичайної економії коштів – зменшення видатків на мобільні телефони та легкові автомобілі в державних органах, а не через розбудову інститутів та якісної іншої податкової системи. У термінах економії коштів, а не розбудови інститутів, мислив також прем'єр Яценюк під час презентації цих законопроектів, коли, стверджуючи пріоритетність фінансування Збройних Сил України, пропонував депутатам знайти інші можливості, «де можна урізати, де можна прибрати» і знайти будь-які додаткові джерела (там само). Зростання видатків на Збройні Сили України лише доволі умовно корелює з зусиллями уряду з розбудови потенціалу держави (реформами податкової системи, публічного адміністрування та забезпечення правопорядку). Політики та чиновники

шукали способів забезпечити ці видатки насамперед через скорочення інших статей видаткової частини бюджету, аніж через пошук шляхів наповнення бюджету.

А отже, цього не достатньо, аби визнати, що Теоретичне очікування 1 отримало підтвердження через передбачений *smoking gun test*.

Починаючи з весни 2014 року, необхідність забезпечення зростання оборонних видатків проходить «червоною лінією» через промови високопосадовців. Однак жодне з рішень, критичних для розбудови потенціалу держави в Україні, не обґрунтовувалося авторами у світлі безпосередньої потреби наповнення бюджету. Можна припустити, що фіскальна криза та збільшення дефіциту бюджету, зумовлених війною, мали опосередкований вплив на розбудову потенціалу держави в Україні. Як можна побачити, ведення АТО справді було ресурсоємною задачею, яка потребувала додаткового фінансування, особливо в умовах мінімальних залишків коштів на державних рахунках станом на початок березня 2014 року. Однак в умовах гострої кризи надійним джерелом фінансів для заповнення дефіциту не могли бути інвестиції в розбудову потенціалу держави – адже самі такі інвестиції були ресурсоємними, оскільки вимагали певних ресурсів. Наприклад, удосконалення податкової системи та впровадження певних інновацій для підвищення прозорості та підзвітності (наприклад, електронного кабінету чи інших цифрових систем, включно з серверами, розробкою програмного забезпечення та навчання службовців), або ж додаткове навчання для державних службовців чи реорганізація принципів роботи органів державної влади, або ж створення нової поліції для протидії економічним злочинам вимагали би самі по собі певних коштів та інших витрат. *Альтернативним джерелом ресурсів* були міжнародні організації штабу МВФ або ЄС, які пропонували програми кредитування на певних умовах, які часто стосувалися кроків із підвищення якості урядування та підвищення спроможності органів державної влади. Відтак у випадку України після 2014 року фіскальний дефіцит, принаймні в короткостроковій перспективі, міг сприяти зростанню попиту саме на зовнішнє кредитування, яке, будучи умовним, тобто передбачаючи виконання певних умов в обмін на кошти, і могло простимулювати окремі реформи, які призвели до зростання потенціалу держави після 2014 року.

Теоретичне очікування 2

Проаналізована емпірика пропонує докази, які задовольняють обидва передбачені *hoop*-тести для Теоретичного очікування 2, а саме: (1) політичні еліти, як видається, справді поділяли інтенсивне відчуття зовнішньої загрози

через військову агресію; (2) політичні еліти дійсно виявляли більше компромісної або й навіть консенсусної поведінки з питань інвестицій у потенціал держави – однак це явище було обмеженим у часі та, як побачимо далі, найімовірніше корелювало з рівнем відчуття зовнішньої загрози державі.

Насамперед, переглянуті стенограми виступів найвищого політичного керівництва держави у Верховній Раді підтверджують гіпотезу про те, що у зв'язку з російською збройною агресією політичні еліти активніше артикулювали зовнішню загрозу як магістральну політичну тему для аргументування різноманітних політичних рішень. Так, прем'єр Яценюк напередодні свого призначення 27 лютого 2014 року (тобто під час активних дій Росії в Криму, однак до безпосередніх бойових дій на сході України) говорив, що «Країна знаходиться на межі, на межі економічного і політичного колапсу, країну хочуть розірвати і розтягнути... В першу чергу під загрозою знаходиться територіальна цілісність і єдність України. Ідуть посягання на суверенні права української держави» (Стенограма Засідання сьомого Верховної Ради України VII скликання. 27.02.2014). Подібно до нього, президент П. Порошенко під час своєї інавгураційної промови 7 червня того ж року оголосив, що «на заваді колосальних можливостей, які з падінням тиранії відкрилися для європейської модернізації України, стала справжня війна, спланована і розв'язана на українському Донбасі» (Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 07.06.2014). Ця війна стала для президента підставою нагадати парламенту та уряду про «суворі уроки національно-визвольних змагань сімнадцятих-двадцятих років минулого століття», адже «[т]оді наші політики не змогли об'єднатися, спільно протистояти агресії... Постійні чвари та конфлікти між видатними українцями призвели до втрати нашої державності... Ми не сміємо повторити старі помилки і маємо забезпечити злагоджену роботу Президента, Верховної Ради та Кабміну» (там само). Традиційний для української політичної риторики історичний аргумент про причини поразки Української революції набув особливої важливості в контексті зовнішньої (російської) військової загрози.

Важливість війни в політичній риториці не зменшувалася з місяцями перебігу війни – особливо поки та була в «гарячій» фазі і приносила десятки загиблих кожного тижня чи місяця. Під час представлення програми свого уряду в грудні 2014 року прем'єр Яценюк вкотре запевнив парламентарів, що ключовою загрозою для України є «загроза незалежності. Ця загроза пов'язана, в першу чергу і виключно, з російською військовою агресією» (Стенограма Засідання шостого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 11.12.2014). І знову риторичний прийом апелювання до зовнішньої загрози йде поруч із закликком до єдності: «... на такі виклики відповідь знаходиться тільки тоді, коли всі разом. Тільки тоді, коли парламент, уряд,

Президент разом з українським народом і, в першу чергу, з українським народом, усвідомлюючи всю повноту відповідальності, роблять реальні зміни» (там само).

І певною мірою безпрецедентна єдність справді мала місце. 27 листопада 2014 року п'ять парламентських фракцій новообраної Верховної Ради уклали не бачено раніше широку коаліційну угоду, текст якої ставив надзвичайно важливий акцент на питання обороноздатності, але також і на інші кроки з реформування й модернізації держави (Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна»).

Схожа до закликів прем'єра риторика звучала у відповідь і з боку парламентарів. Так, приміром, депутат Пашинський після представлення урядом Яценюка реформаторських законопроектів 23 грудня 2014 року та початку активної дискусії з запереченнями і критикою (яку висловлювали, серед інших, члени коаліції народні депутатки та депутати Кужіль, Ляшко, Пинзеник) звернувся до колег під час виступу зі словами «коли ми будемо займатися оцими політичними розмовами, коли ми не прийнемо цей бюджет, коли ми не дійдемо компромісу, коли ми до квітня місяця не забезпечимо армію і Нацгвардію всім необхідним, то ви знаєте, всі ці розмови про інвестиційний клімат, про малий та середній бізнес будуть неактуальні. **Тому що тут буде сидіти протекторат Путіна і керувати замість нас**» (Стенограма Засідання восьмого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 23.12.2014) (виділення моє – Д. Т.).

Зовнішні дослідники також відзначають зв'язок між війною та розбудовою держави. Так, Пол Д'Аньєрі стверджує, що побудова європейської держави сприймалася в суспільстві та серед еліт як єдиний запобіжник від посягань із боку Російської Федерації (D'Anieri 2016 in Hale & Orttung 2016, pp. 3–4). Про те, що зовнішня загроза для існування незалежної української держави дійсно сприяла об'єднанню українського суспільства в підтримці реформ, зокрема у 2014–2016 роках, стверджують також Dabrowski, Domínguez-Jiménez & Zachmann (2020). Британська дослідниця виявів політики незгоди в стінах українського парламенту Сара Вітмор доходить подібного висновку, згідно з яким за президентства П. Порошенка, коли в умовах війни загальна політика незгоди в суспільстві зменшилася, позапарламентська політична боротьба в парламенті знизилася свою інтенсивність (Whitmore 2019, p. 1478). Іншими словами, **за багатьма напрямками в період між 2014 і 2016 роками в українському політикумі спостерігалася безпрецедентно когерентна діяльність політичних сил.**

Найвище політичне керівництво держави намагалося використовувати «карту війни» й надалі у своїй політичній риторичі. Під час виступу перед парламентом під час розгляду відставки прем'єра Яценюка та призначення

уряду В. Гройсмана 14 квітня 2016 президент Порошенко знову наголосив на тому, що РФ становить первинну загрозу для держави, а посилення армії є обов'язковою передумовою незалежності України (Стенограма Засідання двадцять сьомого четвертої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 14.04.2016). Однак на той час він сам визнає розпад єдності парламентської коаліції, через що він «засмучений і розчарований», адже «замість широкої коаліції утворилася куди ширша опозиція» (там само). Це послаблення в згуртованості еліт у парламенті відзначав іще наприкінці 2015 року прем'єр Яценюк під час щорічного звіту про виконання урядової програми діяльності: «На превеликий жаль, тоді нас було п'ятеро, і під аплодисменти, і з посмішками всі п'ять партій коаліції формували саме цей уряд, покладали на нього відповідальність, і український народ покладав і покладає відповідальність на всіх законно обраних народних депутатів України. Одна з партій – шановного Олега Валерійовича – залишила коаліцію» (Стенограма Засідання сорок першого третьої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 11.12.2015).

Розрив у владі внаслідок заміни уряду Яценюка на уряд Гройсмана відзначив зовнішній аналітик Девід Делтон, який помітив зміну в паттернах голосувань у Верховній Раді, що відбулася після цього (Dalton 2021). Схожі висновки пропонує аналітикиня Ксенія Алєканкіна (Алєканкіна 2020), яка проаналізувала інтенсивність реформ упродовж шести років після Революції Гідності. Найбільшу їхню кількість та інтенсивність було зафіксовано 2015 року, за часів другого прем'єрства А. Яценюка в умовах широкої (у складі п'яти фракцій) парламентської коаліції. Тоді значення Індексу реформ досягли своїх пікових величин (див. Індекс Моніторингу Реформ 2021). **Ця інтенсивність не відновилася навіть у 2019–2020 роках, коли в українському парламенті було вперше сформовано монобільшість**, що передбачала небачені раніше можливості імплементації реформ (там само). До того ж, основним фокусом реформ А. Яценюка, за спостереженням Алєканкіної, стала боротьба з корупцією, що можна вільно трактувати як боротьбу за посилення державних інституцій (*vis-à-vis* приватних інтересів) (там само).

Водночас мені **не вдалося знайти свідчення та приклади того, що конкретні ініціативи з інвестицій у розбудову держави, як-то реформування податкової системи, поліції чи державної служби, аргументувалися їхніми прихильниками в термінах протидії зовнішньої загрози**. Це не дозволяє зробити однозначно позитивний висновок про проходження теоретичним очікуванням передбаченого *smoking gun* тесту. Риторика артикулювання зовнішньої загрози працювала для загального згуртування коаліції – принаймні доки, поки ця загроза була правдоподібною. Після підписання серії документів у рамках Мінських

домовленостей інтенсивність збройного конфлікту на сході України вдалося суттєво знизити, а лінію розмежування між Збройними Силами України та російськими окупантами – відносно заморозити. Це могло значно вплинути на оцінку політичними елітами потреби тимчасово відмовитися від приватних інтересів заради збереження держави, яка дозволяла їм ці інтереси задовольняти, в довгостроковій перспективі. Наведена емпірика дозволяє зробити обережне судження про саме такий перебіг подій: **інвестиції в розбудову потенціалу держави були найактивнішими тоді, коли відчуття зовнішньої загрози серед еліт було найбільш інтенсивним** (у 2014–2015 роках), і навпаки, **коли відчуття зовнішньої загрози спало** (починаючи з 2016 року), і здавалося, що в такому становищі країна так-сяк існуватиме ще тривалий час, **інвестиції в розбудову потенціалу держави ставала менш активними**. А отже, це доказ дозволяє теоретичному очікуванню пройти один із передбачених *straw-in-the-wind* тестів. Можливі висновки щодо цього спостереження та його зв'язки із відповідними теоріями я наведу у відповідному розділі далі.

Теоретичне очікування 3

Як видається з проаналізованих матеріалів, Європейський Союз відіграв надзвичайно важливу роль у трансформаціях української держави після 2014 року. Це пов'язано не тільки з причиною сходження нової постмайданної влади – протестами проти президента В. Януковича, який відмовився підписати Угоду про Асоціацію з ЄС, а і з тим фактом, що ЄС став єдиним потужним геополітичним актором, який міг замінити Україні Росію як головного торговельного партнера та гаранта безпеки. ЄС і євроінтеграція як важлива ціль урядової політики фігурує в промовах політиків із перших днів першого уряду Яценюка. Так, 27 лютого прем'єр оголосив, що «ключовим завданням нового українського уряду є європейська інтеграція. Це безвізовий режим для українських громадян і це Угода з Європейським союзом. Угода про політичну, економічну асоціацію, Угода про повноцінну зону вільної торгівлі. Майбутнє України – в Європі. І Україна стане частиною Європейського Союзу» (Стенограма Засідання сьомого Верховної Ради України VII скликання. 27.02.2014). Саме через призму європейських стандартів ним анонсується ініціативи з поліпшення урядування в державі: «Антикорупційна політика і прозорість у сфері державних закупівель, запровадження, в першу чергу, європейських стандартів прозорості державних закупівель – це наше з вами спільне завдання» (там само).

Від самого початку ЄС став одним із найбільших кредиторів, який, так само, як і МВФ, має чіткі вимоги для надання коштів, котрі передбачають поліпшення якості врядування та посилення держави, аби вона могла виконувати свої функції з нагляду за дотриманням правил вільного ринку. ЄС,

за словами прем'єра Яценюка під час виступу 27 березня 2014 року, мав надати макрофінансову допомогу в обсязі 2 млрд доларів – це склало би значну частку державного бюджету України (Стенограма Засідання сімнадцятого четвертої сесії Верховної Ради України VII скликання. 27.03.2014).

Як і попередні уряди, президент Порошенко та прем'єр Яценюк сприймали євроінтеграційні вимоги як **інструмент модернізації та посилення держави**. Так, П. Порошенко під час своєї інавгураційної промови заявив, що те, що треба зробити, «щоби жити вільно, безбідно, жити в мирі і безпеці», «написано в угоді про політичну асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом» (Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 07.06.2014). А. Яценюк 11 грудня 2014 року, під час представлення програми свого уряду, оголосив, що «в основі цієї програми є наш курс на європейську інтеграцію. І база для такої програми є Угода про асоціацію між Україною і Європейським Союзом» (Стенограма Засідання шостого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 11.12.2014). Програму реформ, за його словами, уряд складав «взявши, в першу чергу, ті вимоги і критерії, які ставляться нашими міжнародними партнерами і міжнародними кредиторами» (там само). Подібним чином про пакет реформ «Стратегія 2020» говорив заступник глави Адміністрації президента (2014–2018) Дмитро Шимків: «Ми взяли список із 35 критеріїв, які нам треба виконати, щоби наблизитися до стандартів ЄС. Кожен із критеріїв – це реформа» (Рінгіс 2015).

Позиція ЄС в Україні визначалася не тільки довгостроковими очікуваннями про майбутнє членство країни в Союзу, а і безпосередньою економічною допомогою, що надходила в такий потрібний для цього час – коли бюджет був спустошений внаслідок діяльності попередньої влади та все зростаючих витрат на оборону через російську збройну агресію. Так, згідно з Дабровські та ін., ЄС та інші європейські фінансові інституції, як-то Європейський банк реконструкції і розвитку, станом на 2020 рік, починаючи з 2014 року, надали Україні позик розміром у приблизно 15 млрд євро (Dabrowski, Domínguez-Jiménez and Zachmann 2020, p. 20). Згідно з Wolczuk et al. (2017), ЄС став найбільшим донором коштів для України, а його інституційна підтримка для української держави була безпрецедентною як для третьої країни, яка не має статусу члена чи кандидата в члени Союзу.

Можна вважати, що **Теоретичне очікування 3 виконує умови hoop-тесту**. Дослідники Волчук та ін. (2017) стверджують, що наявність якісної, кваліфікованої та ефективної системи публічного адміністрування є передумовою для належної імплементації Угоди про Асоціації, котра передбачає не тільки інкорпорацію тисяч сторінок європейського права в українське законодавство, а і забезпечення його виконання та контролю (Wolczuk et al. 2017, p. 16). На думку дослідників, станом на 2014 рік Україна не

мала відповідної спроможності, і саме тому ЄС пішов на кроки з інституційної підтримки держави в Україні: було створено офіс Групи підтримки України та профінансовано створення низки директоратів у ключових міністерствах, які би займалися програмуванням та втіленням «європейських» реформ (там само).

Іншим непрямим доказом на користь верифікації цього теоретичного очікування є той факт, що **інвестиції в розбудову потенціалу держави найбільш систематично не підтримували ті з політичних еліт, хто не підтримував європейську інтеграцію та імплементацію Угоди про Асоціацію зокрема** (*straw-in-the-wind* тест). Про це пише дослідник Тарас Кузьо: Опозиційний блок, парламентська фракція, яка складалася насамперед із тих депутатів, хто раніше входив до Партії регіонів в першу чергу виступав проти європейської інтеграції та за тісніші економічні й політичні зв'язки з Росією, був найбільшим противником реформ у 2014–2015 роках (Kuzio 2016, p. 197). Ця парламентська фракція найбільш відкрито з усіх відстоювала російські інтереси в Україні (Kuzio 2016, p. 198) і представляла інтереси виборців зі сходу України, де у великих містах із потужними заводами було легше вдаватися до маніпуляцій із виборчими настроями – задля протистояння реформам та європейській інтеграції України (Kuzio 2016, p. 197).

Понад те, є підстави вважати, що Теоретичне очікування 3 може задовольняти вимоги *smoking gun test*, адже **більшість втілених постмайданними урядами реформ стосувалися переважно тих галузей і сфер державного управління, що підпадали під дію Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом**. Так, Волчук, та ін. (2017) зазначають, що те, що ЄС виставляв як умови отримання наступного траншу коштів фінансової допомоги, які ставали орієнтиром для національних реформ (від управління фінансами до публічного адміністрування) (Wolczuk et al. 2017, p. 17). Більше того, на думку авторів доповіді *Chatham House* «The Struggle for Ukraine», більшість утілених в Україні між 2014 і 2018 роками реформ стосувалися євроінтеграційного порядку денного і були в той чи інший спосіб пов'язані з Угодою про Асоціацію чи дорожніми картами, планами заходів з її виконання (Ash et al. 2017, p. 32). У той самий час, **ті сфери політики, що не охоплювалися Угодою про Асоціацію, не спромоглися здобути великої політичної підтримки та завершитися значними змінами**, попри значну увагу громадськості та обмежені спроби втілити деякі реформи. Це стосується таких сфер, як охорона здоров'я, освіта, інфраструктура чи соціальні послуги (там само). Оскільки реформи в цих сферах не обіцяли можливого подальшого зближення з ЄС, політичні еліти, зокрема на найвищому управлінському рівні, мали мінімальні стимули ними займатися (там само).

Іншими індикаторами того, що Теоретичне очікування 3 може успішно пройти *smoking gun test*, є **багаторазові згадки європейських аспірацій українського уряду, що звучали під час публічного аргументування необхідності окремих рішень з інвестицій у розбудову потенціалу держави в Україні.**

Наприклад, під час уже згадуваного вище виступу 11 грудня 2014 року з представленням урядової програми, прем'єр-міністр А. Яценюк запропонував такий «підхід в публічній адміністрації»: «Беремо Угоду з ЄС, беремо стандарти Європейського Союзу і поступово накладаємо європейську матрицю на українські реалії» (Стенограма Засідання шостого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 11.12.2014). Після цієї тези прем'єр запропонував зменшити кількість «точок дотику для українського бізнесу з українською владою» (там само), крок, здавалося би, суперечливий щодо зусиль із розбудови держави. Однак в умовах, коли «дотики» держави з бізнесом стають джерелом корупції і переважання приватних інтересів над публічними, їх зменшення, а отже, усунення приватних інтересів від цих можливостей, можна розглядати як посилення держави. Так, приміром, дослідник Ikenberry пише про те, що сила держави виявляється також у здатності самоусуватися від вирішення деяких питань (Ikenberry 1988).

Українські політики застосовували «євроінтеграційний аргумент» також під час парламентських рішень щодо ключових інвестицій у розбудову потенціалу держави в постмайданні роки. Міністр внутрішніх справ Арсен Аваков стверджував під час представлення проєкту Закону України «Про Національну поліцію» у Верховній Раді у 2015 році, що «прийняття законопроектів дозволить підвищити рівень охорони прав, свобод і законних інтересів людини... що дуже суттєво, *наблизити національне законодавство у сфері правоохоронної діяльності до правової системи Європейського Союзу*» (курсив мій – Д. Т.) (Стенограма Засідання сорок другого другої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 21.05.2015). У той самий день, у виступі після А. Авакова, заступник міністра А. Геращенко, обстоюючи законопроект, стверджував, що він та низка інших супутніх законопроектів є «величезним кроком уперед до європейського майбутнього України... Здійснено величезну роботу задля того, аби винести пакет законів, що зможуть упорядкувати роботу міліції, зробити їх по-справжньому європейськими» (там само).

Під час представлення та обговорення проєкту закону про нову державну службу тодішній спікер парламенту та майбутній прем'єр В. Гройсман також апелював до європейських стандартів та вимог до державних службовців задля того, аби переконати колег на користь голосування «за» пропонувані закони: «Для того, щоб побудувати по-справжньому європейську країну, з високими стандартами життя, державна служба має бути

професійною, а не дилетантською» (Стенограма Засідання тридцять дев'ятого третьої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 10.12.2015).

Під час представлення проєкту державного бюджету на 2016 рік та супутніх «податкових» законопроектів міністерка фінансів Наталія Ярьсько також наголошувала на необхідності «взяти зобов'язання всіма гілками влади в рамках програми реформування держави і програми, підтриманої нашими міжнародними партнерами» (Стенограма позачергового пленарного засідання Верховної Ради України VIII скликання. 17 грудня 2015 року). Ці зобов'язання мали передбачати «глибокі перетворення... у фіскальній політиці, зокрема, але і не тільки», причому супутні зміни до Податкового кодексу мали спрацювати на «якісне покращання адміністрування податків і введення електронних сервісів» (там само).

Видається, що привабливість Європейського Союзу як гаранта фінансової допомоги (вкупі з МВФ та ЄБРР) зіграла немалу роль у реформах, що вилилася з в підвищення потенціалу української держави між 2014 та 2016 роками. ЄС забезпечив для цього як юридичну рамку, так і технічну та матеріальну допомогу: саме після 2014 року в Україні розквітла розгорнута інфраструктура провайдерів технічної допомоги, експертних центрів та громадських організацій, які адвокували певні рішення в урядовому порядку денному. Часто ця інфраструктура підживлювалася силами ЄС та країн-членів, а також США. Я розгляну наслідки цього явища в контексті ширшого питання, що ставлю в рамках цієї роботи, у Висновках цього дослідження.

ВИСНОВКИ ТА ДИСКУСІЯ

Результати аналізу емпіричних свідчень та їхнього співставлення з умовами верифікації теоретичних очікувань демонструють доволі обмежені докази на користь кожної з них.

По-перше, хоча основними політичними акторами й артикулювалася потреба в наповненні видатками державного бюджету задля фінансування армії, зв'язок між цією потребою та власне інвестиціями в розбудову потенціалу держави було складно прослідкувати. Найімовірніше, в умовах стрімкого зростання бюджетних потреб на АТО зусилля з розбудови інституцій та системних змін для поліпшення якості держави видавалися елітам не найбільш доречним рішенням, адже ті мали би довгостроковий ефект, що настав би вже після того, як первинна потреба була актуальною.

Утім, попри слабку присутність фіскального чинника впливу війни на потенціал держави, емпірика демонструє ефект мобілізації і консолідації еліт в умовах зовнішньої загрози існуванню держави. Відтак, по-друге, проаналізована емпірика пропонує тільки обмежені докази на користь підтвердження Теоретичного очікування 2, згідно з яким вплив війни на потенціал держави має місце за посередництва механізму об'єднання еліт перед обличчям зовнішньої військової загрози, під час якої оборона та потенціал держави стають спільним публічним благом для всіх, хто отримує вигоди від продовження існування держави. Українські політичні еліти не тільки публічно виявляли усвідомлення наявності зовнішньої загрози, а також більш компромісної чи навіть консенсусної поведінки в питаннях державного будівництва, але й обґрунтовували конкретні рішення з розбудови потенціалу держави реформи в широкому розумінні в поняттях протистояння зовнішньому ворогу та укріплення держави перед загрозою його натиску. Крім того, консолідація еліт значно послабилася після зменшення інтенсивності збройного конфлікту з Російською Федерацією, що є також непрямим доказом на користь цієї гіпотези.

По-третє, значно серед усіх інших вирізняється чинник євроінтеграційної політики уряду. Реформи з розбудови держави підтримували насамперед проєвропейські політичні сили; узагалі реформи, які були найбільш вдалими, стосувалися безпосередньо позицій Угоди про

Асоціацію, у той час як те, що було поза її увагою, в той чи інший спосіб не було завершено або й реалізоване. Європейська інтеграція та вигоди, з нею пов'язані (як матеріальні, так і престижні), фігурують у парламентських дебатах навіть із більшою регулярністю, ніж зовнішня воєнна загроза.

Отже можна стверджувати, що інтенсифікації зусиль із розбудови потенціалу держави між 2014 і 2016 роком в Україні сприяли щонайменше два фактори: війна та політика європейської інтеграції України. Як і будь-яке інше соціальне явище, спостережений процес має мультикаузальну природу. Її можна концептуалізувати в наступний спосіб: війна на сході України стала свого роду одним зі стимулів для розбудови держави, у той час як Європейський Союз, крім стимулів, забезпечував ресурси (як фінансово-матеріальні, так і технічні, у тому, що стосувалося законодавчої бази, експертизи та іншої технічної підтримки для змін у публічному врядуванні). На підставі здійсненого аналізу видається, що **вплив війни на потенціал держави був зрештою більш обмеженим, аніж вплив євроінтеграційних процесів**. Наявність геополітичного актора, готового пропонувати окремі готові рішення для інкорпорації в державний апарат, можливо, зробила зусилля з розбудови держави доступнішими, аніж вони були би лише за наявності чинника війни.

Важливим є спостереження, що вплив як війни, так і європейської інтеграції на інтенсивність розбудови потенціалу держави був доволі короткостроковим. Щойно інтенсивність бойових дій знизилася, а Україна отримала найбільш доступну та очевидну вигоду від асоціації з ЄС на цьому етапі (безвізовий режим та принаймні часткова зона вільної торгівлі), безпрецедентна на той момент постмайданна реформенна коаліція в парламенті почала розпадатися, темпи важливих структурних реформ сповільнилися, а процес нарощування потенціалу держави почав стагнувати. Дійсно, уже з 2016 року частина ключових реформ почали сповільнюватися, як-то реформа публічного адміністрування, одна з ключових для дієвої держави (Kuzio 2016, p. 689). Реформи поліції та адміністрування податків й митних зборів так само були часткові, а в підсумку залишилися незавершеними (Gherasimov & Solonenko 2020).

Залишається нерозкритим питання природи цієї динаміки. Спираючись на результати дослідження, які демонструють індуктивний вплив зовнішньої воєнної загрози та обіцянки євроінтеграції для розбудови потенціалу держави в Україні, я припускаю, що інтенсивність зусиль із розбудови держави знизилася, оскільки після підписання серії Мінських домовленостей зменшилася безпосередня загроза існуванню української держави, принаймні війна перестала бути чи здаватися елітам нагальною екзистенційною, як і супутні економічна та фінансова кризи. Це припущення насправді суголосне спостереженню П. Д'Аньєрі, який стверджує, що об'єднавчим фактором для

низки випадків успіху реформ в Україні є криза та її надзвичайна нагальність; щойно кожна наступна криза вщухала, еліти відчували, що зменшення зусиль із відмови від ренти не обернуться зникненням держави, яка надає їм можливість цю ренту видобувати (D`Anieri 2016 in Hale & Orttung 2016, p. 10). Такі міркування почасти відповідають і поняттю теорії часткових реформ Хеллмена, який називав це явище еквілібріумом часткових реформ (англ. *partial reform equilibrium*; D`Anieri 2016 in Hale & Orttung 2016, p. 5). Примітно, що ці висновки підтверджують слова учасників самих подій, про які йдеться в цій роботі. Так, приміром, міністерка фінансів Наталія Яресько, відповідальна в уряді А. Яценюка за ключові фіскальні реформи, у пізнішому інтерв'ю для Радіо Свобода згадувала, що «вже наприкінці... терміну як міністра фінансів, дуже багато законопроектів, які ми подавали, нікуди не пройшли. Податкова реформа – не пройшла. Легалізація азартних ігор – не пройшла. Легалізація видобутку бурштину – не пройшла. Реформа щодо реєстраторів розрахункових операцій (касових апаратів), яка сьогодні обговорюється, – не пройшла. Приватизація – зупинилася. Моє бажання вичистити всі ці тіньові потоки та чийсь фінансові привілеї... Вирішили, що все це непотрібно. **Відбулася стабілізація, і тодішній українській владі цього було достатньо**» (виділення моє – Д. Т.) (Солонина 2019).

Однак іще одним чинником, який міг становити обмеження для впливу війни на зростання потенціалу держави, міг бути той факт, що всі бойові дії велися на території України, що зашкодило як інфраструктурі, так і людському капіталу країни, і, своєю чергою, справило негативний ефект для української економіки. Протиставлення внутрішньої та зовнішньої війни як подій, що можуть мати відмінний вплив на потенціал держави, присутнє також у фаховій літературі на цю тему. Також те, що війна від 2014 до 2022 року була відносно неінтенсивною попри всі втрати, могло бути причиною її обмеженого впливу на потенціал держави (Rasler & Thompson 2017).

Звісно, висновки цього дослідження слід розглядати зі значною мірою обережності та розумінням обмежень як методології, так і самого здійсненого аналізу. Сам метод аналізу процесів вимагає роботи з надзвичайно широким колом джерел, що мають різне походження, належать до різного типу документів. Наявний ресурс не дозволив у рамках цього дослідження переглянути більшу кількість джерел, однак на мою думку, під час огляду було досягнуто певної точки насичення, за якої емпіричної свідчення почали траплятися повторно чи навіть три чи більше разів. Застосування цього методу для аналізу впливу війни на потенціал держави стало першою відомою мені спробою перевірити механізми такого впливу без застосування кількісних методів. Сам метод, звісно, має свої вбудовані недоліки, притаманні для будь-якої роботи з джерелами, створеними елітами (чи то інтерв'ю, чи то спогади, чи інші еґо-документи): актори можуть частину

фактів чи думок приховувати, недоговорювати, або ж підмінювати справжні мотиви на політично чи соціально прийнятні. До того ж, в інтерв'ю для засобів масової інформації будь-які казуальні зв'язки в контексті мого питання прослідковувалися надзвичайно слабо, що може бути, звісно, наслідком специфічної підбірки текстів.

Усі наведенні міркування зрештою зачіпають питання про те, який ефект матиме нова фаза російсько-української війни, що розпочалася 24 лютого 2022 року, на потенціал української держави, зокрема й у контексті оновленої ролі Європейського Союзу як геополітичного актора, готового надавати підтримку Україні та, можливо, запропонувати їй статус кандидата в члени Союзу. З одного боку, війна несе величезні втрати людського капіталу (як загиблих, поранених, так і переміщених осіб) та інфраструктури (навіть коли всі захоплені Росією території будуть повернуті під контроль українського уряду). З іншого ж боку, актуалізація зовнішньої екзистенційної загрози для існування країни та можлива консолідація еліт та населення довкола уряду, далеко не властива українському суспільству, може дати шанс втілити радикальні зміни в структурі держави та суспільства та прийняти рішення, які в мирний час ніколи не отримали би такої підтримки еліт чи населення з огляду на дотримання логіки політичного виживання (див., наприклад, Gennaioli & Voth 2015). Можливий статус кандидата в члени ЄС або будь-яка інша форма тіснішої співпраці з Союзом надасть можливість отримати експертизу та ресурси ЄС для підвищення спроможності держави, вибудування інституцій, здатних ефективніше виконувати функції держави з меншим рівнем втручання приватних інтересів. Дослідження впливу нової фази війни може бути одним із цікавих та корисних напрямків майбутніх пошуків.

Наприкінці, цілком нерозкритим у цьому аналізі залишився контекст змін у потенціалі держави «на місцях». Надмірну увагу до столиць та центрів управління державою, яка випускає географічну регіональну неоднорідність потенціалу держави, уже певний час критикують у політологічній літературі (Migdal 1988; Soifer & vom Hau 2008), тож погляд у бік місцевих органів влади та їхньої взаємодії з громадянським сектором, із приватними підприємцями та компаніями, розподіл влади якомога далі від столиці та його зміна під час війни є очікувано плідним напрямком подальших досліджень. Зрештою, потенціал держави як поняття може бути зашироким та занадто нечітким, якщо придивлятися до функціонування держави-в-суспільстві на периферії.

РЕКОМЕНДОВАНІ ЗМІНИ ДО ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Війна як зовнішня загроза становить величезний виклик (і ризик) для будь-якої держави, адже несе додаткове навантаження на економіку країни, її людський капітал і на сам державний апарат. Однак **війна може також стати і вікном можливостей**, і не тільки в зовнішній політиці чи в питаннях перегляду державних кордонів, із чого традиційно виходили політики, що розв'язували війни. **Унаслідок війни відбувається сек'юритизація цілої низки питань публічної політики**, які відтепер починають усе більше розглядатися через призму національної безпеки (а можливі рішення можуть ставати менш контроверсійними серед еліт та навіть більш прийнятними для виборців). Такий ефект, як це продемонстровано в цій роботі, мав місце у 2014–2021 роках, коли російсько-українська війна була локалізована на сході України, а участь у ній Росії була замаскованою. Тому після 2016 року, коли інтенсивність бойових дій знизилася, питання оборони також дещо втратили пріоритетність, і переможною коаліцією було досягнуто певного компромісного балансу між інвестиціями у потенціал держави та видобутком ренти.

Із початком нової фази цієї війни, від 24 лютого 2022 року, **тема впливу війни на динаміку потенціалу держави набуває нової актуальності**. Війна знову є надзвичайно актуальною зовнішньою загрозою для української державності, а оборона та інвестиції в збройні сили – виразно публічним благом. Так само, з огляду на подачу українським урядом заявки на членство в ЄС наприкінці лютого того ж року, знову посилився ефект від євроінтеграційних процесів. І війна як зовнішня загроза, і нові стимули від ЄС знову здобули значний вплив на міркування та діяльність політичних акторів. Із початком нової фази війни уряд отримав стимули переглянути ставлення до низки питань публічної політики, застосувавши безпекову оптику, тобто пропустивши їх через призму потреби забезпечення існування держави опріч власного політичного виживання. Іншим стимулом до відмови від переважного видобутку ренти може стати втілення *EU conditionality principle*

через отримання статусу кандидата в члени ЄС чи навіть (значно більш тривалих) перемовин про укладення майбутньої угоди про входження до Союзу. Обидва фактори, що важливо, впливатимуть не тільки на поведінку державних службовців, але також і парламентарів, від яких залежать критичні рішення, що стосуються інвестицій у потенціал держави.

Найочевиднішим і головним актором у суспільстві, зацікавленим у зростанні потенціалу держави, є уряд. Водночас зростання рівня потенціалу держави є необхідною передумовою чи навіть складовою окремих реформ, адвокацією яких займається громадянське суспільство. Наприклад, у потенціалі держави, точніше в тому його вияві, що стосується дотримання принципу верховенства права, зацікавлені громадські активісти з антикорупційного сектору, зокрема й ті, що адвокують судову реформу. Окремим зацікавленим актором є Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. Відтак адресатами рекомендацій за результатами цього дослідження є як український уряд, так і громадські організації, котрі займаються просування реформ.

Принципова теза, що впливає з цього дослідження, яке стосувалося періоду між 2014 і 2021 роками в Україні, полягає в тому, **що унікальна зв'язка (англ. *nexus*) «війна – європейська інтеграція», котра особливо ефективно діяла в Україні у період 2014–2016 років, матиме поновлений ефект після лютого 2022 року.** Вплив повномасштабної війни дозволить суспільним акторам сек'юритизувати низку проблем (тобто презентувати і адвокувати їх як питання національної безпеки), що може значно полегшити їхнє вирішення, особливо коли рішення вже були напрацьовані і затрималися раніше через втручання приватних чи політичних інтересів. В умовах війни та посиленого тиску структур ЄС під час прагнення України отримати підвищення статусу в процесі євроінтеграції особам, що приймають рішення, буде легше ігнорувати ці приватні чи політичні інтереси.

Отже, до рекомендацій за результатами цього дослідження належать:

- Проведення повноцінної судової реформи, яка має передбачати зокрема повноцінне функціонування реформованої Вищої ради правосуддя та ліквідацію особливих повноважень Окружного адміністративного суду міста Києва.
- Зменшення монопольного впливу в економіці, зокрема в енергетичному секторі, завдяки інституційному посиленню Антимонопольного комітету. Це має не тільки вирівняти конкуренцію в окремих галузях, але також зменшити політичний вплив окремих потужних економічних агентів – олігархів.

- Технологічні інновації в податковій та митній системах, у поєднанні з посиленням наглядом за дотриманням законодавства у процесі оподаткування та проходження митних процедур.
- Реформа строкової військової служби: як варіант, зменшення терміну навчання строковиків від 1-1,5 року до 2-3 місяців. За рахунок зменшення термінів навчання відкривається можливість збільшити кількість громадян, які будуть проходити таке навчання, включаючи як чоловіків, так і жінок. У такий спосіб більша частка населення володітиме необхідною військовою спеціальністю та потребуватиме менше навчання в разі запровадження правового режиму воєнного стану.
- Налагодження ведення державних реєстрів, їх уточнення (заповнення лакун у даних), забезпечення взаємодії державних реєстрів та баз даних (можливість наскрізної ідентифікації індивіда в різних реєстрах), зокрема реєстру військовозобов'язаних, публічної кадастрової карти, важливої для функціонування ринку землі, реєстру речових прав на нерухоме майно тощо. Ці публічні політики пов'язані з виміром «видимості» суспільства для держави та її контролем за певними сферами діяльності в межах її кордонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Acemoglu, D. and García-Jimeno, C. and Robinson, J. A., State Capacity and Economic Development: A Network Approach (January 2014). NBER Working Paper No. w19813, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2380465>.
2. Ash, T., Gunn, J., Lough, J., Lutsevych, O., Nixey, J., Sherr, J., & Wolczuk, K. (2017, October). The Struggle for Ukraine. Chatham House. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2017-10-18-struggle-for-ukraine-ash-gunn-lough-lutsevych-nixey-sherr-wolczuk.pdf>.
3. Åslund, A. (2009). How Ukraine Became a Market Economy and Democracy (Illustrated ed.). Peterson Institute for International Economics.
4. Åslund, A. (2015). Ukraine: What Went Wrong and How to Fix It (Illustrated ed.). Peterson Institute for International Economics.
5. Baker, W. D., & Oneal, J. R. (2001). Patriotism or Opinion Leadership? *Journal of Conflict Resolution*, 45(5), 661–687. <https://doi.org/10.1177/0022002701045005006>.
6. Bennett, A., & Checkel, J. T. (2014). *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool (Strategies for Social Inquiry)*. Cambridge University Press.
7. Besley, T., & Persson, T. (2008). Wars and State Capacity. *Journal of the European Economic Association*, 6(2–3), 522–530. <https://doi.org/10.1162/jeea.2008.6.2-3.522>.
8. Besley, T., & Persson, T. (2009). The Origins of State Capacity: Property Rights, Taxation, and Politics. *American Economic Review*, 99(4), 1218–1244. <https://doi.org/10.1257/aer.99.4.1218>.
9. Besley, T., & Persson, T. (2010). State Capacity, Conflict, and Development. (2010). *Econometrica*, 78(1), 1–34. <https://doi.org/10.3982/ecta8073>.
10. Bice, S. (2015). Corporate Social Responsibility as Institution: A Social Mechanisms Framework. *Journal of Business Ethics*, 143(1), 17–34. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2791-1>.

11. Brambor, T., Goenaga, A., Lindvall, J., & Teorell, J. (2019). The Lay of the Land: Information Capacity and the Modern State. *Comparative Political Studies*, 53(2), 175–213. <https://doi.org/10.1177/0010414019843432>.
12. Brewer, J. (1989). *The Sinews of Power: War and the English State 1688–1783*. HarperCollins Publishers.
13. BÄCK, H., & HADENIUS, A. (2008). Democracy and State Capacity: Exploring a J-Shaped Relationship. *Governance*, 21(1), 1–24. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2007.00383.x>.
14. Cárdenas, M. (2010). State Capacity in Latin America. *Economía*, 10(2), 1–45. <https://doi.org/10.1353/eco.2010.0003>.
15. Cárdenas, M., Eslava, M., & Ramírez, S. (2011). External Wars, Internal Conflict and State Capacity: Panel Data Evidence.
16. Centeno, Miguel Angel. (2002). *Blood and Debt: War and the Nation-State in Latin America*. University Park, Pa., Pennsylvania State University Press.
17. Chowdhury, A. R., & Murshed, S. M. (2014). Conflict and fiscal capacity. *Defence and Peace Economics*, 27(5), 583–608. <https://doi.org/10.1080/10242694.2014.948700>.
18. Coppedge, Michael, John Gerring, Carl Henrik Knutsen, Staffan I. Lindberg, Jan Teorell, David Altman, Michael Bernhard, Agnes Cornell, M. Steven Fish, Lisa Gastaldi, Haakon Gjerløw, Adam Glynn, Sandra Grahn, Allen Hicken, Katrin Kinzelbach, Kyle L. Marquardt, Kelly McMann, Valeriya Mechkova, Pamela Paxton, Daniel Pemstein, Johannes von Römer, Brigitte Seim, Rachel Sigman, Svend-Erik Skaaning, Jeffrey Staton, Eitan Tzelgov, Luca Uberti, Yi-ting Wang, Tore Wig, and Daniel Ziblatt. 2022. “V-Dem Codebook v12” Varieties of Democracy (V-Dem) Project.
19. Coppedge, Michael, John Gerring, Carl Henrik Knutsen, Staffan I. Lindberg, Jan Teorell, Nazifa Alizada, David Altman, Michael Bernhard, Agnes Cornell, M. Steven Fish, Lisa Gastaldi, Haakon Gjerløw, Adam Glynn, Sandra Grahn, Allen Hicken, Garry Hindle, Nina Ilchenko, Katrin Kinzelbach, Joshua Krusell, Kyle L. Marquardt, Kelly McMann, Valeriya Mechkova, Juraj Medzihorsky, Pamela Paxton, Daniel Pemstein, Josefine Pernes, Oskar Ryden, Johannes von Römer, Brigitte Seim, Rachel Sigman, Svend-Erik Skaaning, Jeffrey Staton, Aksel Sundström, Eitan Tzelgov, Yi-ting Wang, Tore Wig, Steven Wilson and Daniel Ziblatt. 2022. “VDem [Country–Year/Country–Date] Dataset v12” Varieties of Democracy (V-Dem) Project. <https://doi.org/10.23696/vdemds22>.
20. CORRUPTION PERCEPTION INDEX 2019 | Transparency International Ukraine. (2020, December 16). Трансперенсі Інтернешнл Україна. <https://ti-ukraine.org/en/research/corruption-perceptions-index-2019/>.

21. Couper, D. C. (2018, March 8). On Police Reform in Ukraine. Improving Police: A Necessary Conversation. <https://improvingpolice.blog/2018/03/07/on-police-reform-in-ukraine/>.
22. Dabrowski, M., M. Domínguez-Jiménez and G. Zachmann. (2020). Six years after Ukraine's Euromaidan: reforms and challenges ahead, Policy Contribution 2020/14, Bruegel. <https://www.bruegel.org/wp-content/uploads/2020/06/PC-14-2020-final.pdf>.
23. Dalton, D. (2021). How did the Ukrainian oligarchy keep going after Euromaidan? VoxUkraine. <https://voxukraine.org/en/how-did-the-ukrainian-oligarchy-keep-going-after-euromaidan/>.
24. D'Anieri, P., Kravchuk, R. S., & Kuzio, T. (1999). *Politics And Society In Ukraine* (Westview Series on the Post-Soviet Republics) (1st ed.). Routledge.
25. D'Anieri, P. (2019). *Ukraine and Russia*. Cambridge University Press.
26. D'Arcy, M., & Nistotskaya, M. (2016). State First, Then Democracy: Using Cadastral Records to Explain Governmental Performance in Public Goods Provision. *Governance*, 30(2), 193–209. <https://doi.org/10.1111/gove.12206>.
27. de SWAAN, Abram. (2005), Elite perceptions of the poor: reflections on a comparative research project. In: *Elite perceptions of poverty and inequality*. Edited by REIS, Elisa and MOORE, Mick. London: Zed Books. pp. 182-194.
28. Dincecco, M., & Prado, M. (2012). Warfare, fiscal capacity, and performance. *Journal of Economic Growth*, 17(3), 171–203. <https://doi.org/10.1007/s10887-012-9079-4>.
29. Downing, B. (1992). *The Military Revolution and Political Change*. Princeton University Press.
30. Elster, J. (2015). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences* (2nd ed.). Cambridge University Press.
31. Evans, P. B., Rueschemeyer, D., & Skocpol, T. (1985). *Bringing the State Back In*. Cambridge University Press.
32. Faist, T. (2014). Brokerage in Cross-Border Mobility: Social Mechanisms and the (Re)Production of Social Inequalities. *Social Inclusion*, 2(4), 38–52. <https://doi.org/10.17645/si.v2i4.29>.
33. Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *The American Political Science Review*, 97(1), 75–90. <http://www.jstor.org/stable/3118222>.
34. Garip, F., & Asad, A. L. (2016). Network Effects in Mexico–U.S. Migration. *American Behavioral Scientist*, 60(10), 1168–1193. <https://doi.org/10.1177/0002764216643131>.

35. Ganev, V. I. (2005). Post-communism as an episode of state building: A reversed Tillyan perspective. *Communist and Post-Communist Studies*, 38(4), 425–445. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2005.09.008>.
36. George, A. L., & Bennett, A. (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences* (Belfer Center Studies in International Security) (Illustrated ed.). The MIT Press.
37. Gibler, D. M., & Miller, S. V. (2014). External territorial threat, state capacity, and civil war. *Journal of Peace Research*, 51(5), 634–646. <https://doi.org/10.1177/0022343314531003>.
38. Gherasimov, C., & Solonenko, I. (2020). Rule of Law Reform after Zelenskyi's First Year: a Return to Business as Usual in Ukraine. (DGAP Analysis, 4). Berlin: Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik e.V. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-69129-2>.
39. Glete, J. (2001). *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States* (Warfare and History) (1st ed.). Routledge.
40. Hadjar, A., & Beck, M. (2010). WHO DOES NOT PARTICIPATE IN ELECTIONS IN EUROPE AND WHY IS THIS? *European Societies*, 12(4), 521–542. <https://doi.org/10.1080/14616696.2010.483007>.
41. Hanson, J. K., & Sigman, R. (2021). Leviathan's Latent Dimensions: Measuring State Capacity for Comparative Political Research. *The Journal of Politics*, 83(4), 1495–1510. <https://doi.org/10.1086/715066>.
42. Hedstrom, P. (2005). *Dissecting the Social: On the Principles of Analytical Sociology* (1st ed.). Cambridge University Press.
43. Hendrix, C. S. (2010). Measuring state capacity: Theoretical and empirical implications for the study of civil conflict. *Journal of Peace Research*, 47(3), 273–285. <https://doi.org/10.1177/0022343310361838>.
44. Henry Hale and Robert Orttung, eds. (2016). *Beyond the Euromaidan: Comparative Lessons of Reform for Ukraine*. Palo Alto: Stanford.
45. Hetherington, M. J., & Nelson, M. (2003). Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *Political Science and Politics*, 36(01), 37–42. <https://doi.org/10.1017/s1049096503001665>.
46. Iarema, I. (2019, January 28). Public Administration Reform in Ukraine: Achievements and Expectations for 2019. Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/public-administration-reform-ukraine-achievements-and-expectations-for-2019>.
47. Ikenberry, G. J. (1988). *Reasons of State: Oil Politics and the Capacities of American Government*. Cornell University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt207g7cv>.

48. Kaspersen, L. B., & Strandsbjerg, J. (2017). *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*. Cambridge University Press.
49. Kataryna Wolczuk, Laure Delcour, Rilka Dragneva, Klaudijus Maniokas, Darius Žeruolis: *The Association Agreements as a Dynamic Framework: Between Modernization and Integration*, EU-STRAT Working Paper No. 06, September 2017, 'The EU and Eastern Partnership Countries – An Inside-Out Analysis and Strategic Assessment' (EUSTRAT).
50. Kudelia, S. (2012). Ukraine's Credibility Gap as a Perennial Foreign Policy Problem. *Strategie Und Sicherheit*, 2012(1). <https://doi.org/10.7767/sus.2012.2012.1.345>.
51. Kuzio, T. (2012). The Ukrainian immobile state two decades after the disintegration of the USSR. *Communist and Post-Communist Studies*, 45(3/4), 413–415. <https://www.jstor.org/stable/48610362>.
52. Kupriy, N. (2019, February 8). Public administration reform in Ukraine: A review of accomplishments. *Prism Ua*. <http://prismua.org/en/pdf/2019-02-8/>.
53. Kuzio, T. (2016). Ukraine's Other War: The Rule of Law and Siloviky After the Euromaidan Revolution. *The Journal of Slavic Military Studies*, 29(4), 681–706. <https://doi.org/10.1080/13518046.2016.1232556>.
54. Lee, M. M., & Zhang, N. (2017). Legibility and the Informational Foundations of State Capacity. *The Journal of Politics*, 79(1), 118–132. <https://doi.org/10.1086/688053>.
55. Levitsky, S., & Way, L. A. (2006). Linkage versus Leverage. *Rethinking the International Dimension of Regime Change*. *Comparative Politics*, 38(4), 379. <https://doi.org/10.2307/20434008>.
56. Lopez, M. (2013). *Elite Theory*. Sociopedia ISA. Interdisciplinary Network for Studies of Social Inequality (NIED). Rio de Janeiro: The Federal University of Rio de Janeiro.
57. Mann, M. (1984). The autonomous power of the state: its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185–213. <https://doi.org/10.1017/s0003975600004239>.
58. Migdal, J. S. (1988). *Strong Societies and Weak States*. Princeton University Press.
59. Miklos, I. and Kukhta, P. 2019. *Reforms in Ukraine after Revolution fo Dignity: what was done, why not more and what to do next*. Kyiv: Strategic Advisory Group for Support of Ukrainian Reforms.
60. Mueller, J. E. (1970). Presidential Popularity from Truman to Johnson. *American Political Science Review*, 64(1), 18–34. <https://doi.org/10.2307/1955610>.

61. O'Donnell, G., Schmitter, P. C., & Whitehead, L. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Highlighting ed.). Johns Hopkins University Press.
62. Olson, M., Jr. (1968). *The Logic of Collective Action* (1st THUS ed.). Schocken Books.
63. Ottervik, M. (2015, May 8). Conceptualizing and Measuring State Capacity. QoG Institute. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/38902?show=full>.
64. Pincus, S., & Robinson, J. (2016). Wars and State-Making Reconsidered - The Rise of the Developmental State. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* (English Edition), 71(01), 9–34. <https://doi.org/10.1017/s2398568217000012>.
65. Rácz, A., Gherasimov, C., & Nič, M. (2020). Four Scenarios for the Crisis in Belarus. (DGAP Policy Brief, 16). Berlin: Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik e.V. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-69725-5>.
66. Rahman Khan, S. (2012). The Sociology of Elites. *Annual Review of Sociology*, 38(1), 361–377. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145542>.
67. Rasler, K. A., & Thompson, W. R. (2017). War Making and the Building of State Capacity: Expanding the Bivariate Relationship. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.642>.
68. Rauch, J. E., & Evans, P. B. (2000). Bureaucratic structure and bureaucratic performance in less developed countries. *Journal of Public Economics*, 75(1), 49–71. [https://doi.org/10.1016/s0047-2727\(99\)00044-4](https://doi.org/10.1016/s0047-2727(99)00044-4).
69. Ritchie, H. (2020, March 5). Coronavirus (COVID-19) Vaccinations. *Our World in Data*. <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>.
70. Roberts, M. (1955). The military revolution 1560-1660. Marjory Boyd.
71. Schmitt-Beck, R. (2015). Bandwagon Effect. *The International Encyclopedia of Political Communication*, 1–5. <https://doi.org/10.1002/9781118541555.wbiepc015>.
72. Soifer, H., vom Hau, M. Unpacking the Strength of the State: The Utility of State Infrastructural Power. *St Comp Int Dev* 43, 219 (2008). <https://doi.org/10.1007/s12116-008-9030-z>.
73. Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2019). The Europeanization of Eastern Europe: the external incentives model revisited. *Journal of European Public Policy*, 27(6), 814–833. <https://doi.org/10.1080/13501763.2019.1617333>.
74. Scott, J. C. (1999). *Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (0 ed.). Yale University Press.
75. SIRPI Military Expenditure Database. <https://milex.sipri.org/sipri>.
76. Spruyt, H. (2009). *War, Trade, and State Formation*. Oxford Handbooks Online. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199566020.003.0009>.

77. Statista. (2022, February 2). Ratio of military expenditure to gross domestic product (GDP) in Ukraine 2020. <https://www.statista.com/statistics/810835/ratio-of-military-expenditure-to-gross-domestic-product-gdp-ukraine/>.
78. Stepanenko, V., & Pylynskyi, Y. (2014). *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Interdisciplinary Studies on Central and Eastern Europe) (New ed.). Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
79. Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics* (Cambridge Studies in Comparative Politics) (British First ed.). Cambridge University Press.
80. Tax revenue (% of GDP) – Ukraine | Data. (2022). The World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.TOTL.GD.ZS?locations=UA>.
81. TCdata360: Government effectiveness. (2022). TCdata360. https://tcdata360.worldbank.org/indicators/afoedbbc?country=UKR&indicator=40274&countries=BRA&viz=line_chart&years=2013,2020.
82. The consequences of internal armed conflict for development (part 2) | SIPRI. (2015, April 6). Stockholm International Peace Research Institute. <https://www.sipri.org/commentary/blog/2015/consequences-internal-armed-conflict-development-part-2>.
83. Thies, C. G. (2005). War, Rivalry, and State Building in Latin America. *American Journal of Political Science*, 49(3), 451–465. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2005.00134.x>.
84. Thies, C. G. (2007). The Political Economy of State Building in Sub-Saharan Africa. *The Journal of Politics*, 69(3), 716–731. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2007.00570.x>.
85. Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990–1990* (Studies in Social Discontinuity) (1st ed.). Basil Blackwell.
86. TRADING ECONOMICS. (2022). Ukraine Military Expenditure – 2021 Data – 2022 Forecast – 1993–2020 Historical. <https://tradingeconomics.com/ukraine/military-expenditure>.
87. Ukraine in the Corruption Perceptions Index 2020 | Transparency International Ukraine. (2021, January 28). Трансперенсі Інтернешнл Україна. <https://ti-ukraine.org/en/research/ukraine-in-the-corruption-perceptions-index-2020/>.
88. Vachudova, M. A. (2001). *The Leverage of International Institutions on Democratizing States: Eastern Europe and the European Union*, Florence: European University Institute, 2001 EUI RSC, 2001/33 – <http://hdl.handle.net/1814/1742>.

89. Van Evera, S. (1997). *Guide to Methods for Students of Political Science* (1st ed.). Cornell University Press.
90. Verba, S., & Orren, G. R. (1985). *Equality in America: The View from the Top*. Harvard University Press.
91. Verba, S., Kelman, S., Orren, G., Miyake, I., Watanuki, J., Kabashima, I., & Ferree, D. G. (1990). *Elites and the Idea of Equality: A Comparison of Japan, Sweden, and the United States*. Harvard University Press.
92. Way, Lucan A. (2016). *Democracy and Governance in Divided Societies*. Ch. 3 in: Henry Hale and Robert Ortung (eds.) *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Reform in Ukraine* Stanford University Press, 2016.
93. Weber M (1919 [1970]) *Politics as a vocation*. In: Gerth HH and Mills CW (eds) *From Max Weber: Essays in Sociology*. London: Routledge, 77–128.
94. Weber, M., & Tribe, K. (2019). *Economy and Society: A New Translation* (Translation ed.). Harvard University Press.
95. Whitmore, Sarah. (2019). *Disrupted Democracy in Ukraine? Protest, Performance and Contention in the Verkhovna Rada*. *Europe-Asia Studies*. Volume 71, 2019, Issue 9, 1474–1507. <https://doi.org/10.1080/09668136.2019.1671321>.
96. Wolczuk, K. (2019). *State building and European integration in Ukraine*. *Eurasian Geography and Economics*, 60(6), 736–754. <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1655463>.
97. Wynnycyk, M. (2019). *Ukraine's Maidan, Russia's War: A Chronicle and Analysis of the Revolution of Dignity (Ukrainian Voices)*. ibidem Press.
98. Алєкєнкіна, К. (2020). Чотири Кабінети Міністрів після Євромайдану: шлях реформ | VoxUkraine. Вокс Україна. <https://voxukraine.org/chotiri-kabineti-ministriv-pislya-yevromajdanu-shlyah-reform/>.
99. Вакцинація від коронавірусу в Україні – Статистика 23.02.2022 – Мапа, графіки. (2022). Мінфін. <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/vaccination/ukraine/>.
100. Білоус, А. & Тищук, Т. (2019). *Реформа державної служби в Україні: Моделі успіху в реформуванні інституцій*. VoxUkraine. https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2019/10/ZVIT_DIREKTORATI.pdf.
101. Ведєрнікова, І. (2016). Хєтіє Декєноїдє: «Примусити піти може тільки внутрішнє відчуття, що долати протистояння системи більше неможливо» *Зеркало Недєли | Дзеркало Тижня | Mirror Weekly*. <https://zn.ua/ukr/internal/hatiya-dekanoyidze-primusiti-piti-mozhe-tilki-vn>

- [utrishnye-vidchuttya-scho-dolati-protistoyannya-sistemi-bilshe-nemozhливо-.html](#).
102. Збройні Сили України. (2020). Історія Збройних Сил України (з 1991 р.). <https://www.zsu.gov.ua/menu/5fe440852f429b1f88ce9cbc>.
 103. Індекс Моніторингу Реформ. (2021). Індекс Моніторингу Реформ. <http://imorevox.org/%d1%80%do%b5%do%bb%d1%96%do%b7%do%b8-pdf/>.
 104. Інтерв'ю Арсена Авакова виданню «Дзеркало тижня. Україна». (2016). Портал МВС. https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/avakov_640.
 105. Інтерв'ю Міністра економічного розвитку і торгівлі Павла Шеремети, «Дзеркало тижня», 11.04.2014р. (2014). Урядовий Портал. <https://www.kmu.gov.ua/news/247209915>.
 106. Інтерв'ю Міністра фінансів України Наталії Яресько виданню “The Wall Street Journal”, 16 грудня 2014 р. (2014). Урядовий Портал. <https://www.kmu.gov.ua/news/247823350>.
 107. Кошкіна, С. (2015). Борис Ложкін: «Коломойський - не політик, а з Ахметовим ми регулярно п'ємо чай». LB.Ua. https://lb.ua/news/2015/07/03/309968_boris_lozhkin_kolomoyskiy.html
 108. Лабораторія законодавчих ініціатив. (2018). ТІНЬОВИЙ ЗВІТ (SHADOW REPORT) РЕФОРМА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ В 2017 РОЦІ. https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Shadow_Report_PAR_2017.pdf.
 109. Мусаєва-Боровик, С. (2014а). Борис Ложкін: Вражає ставлення величезного прошарку людей до держави як до способу збагачення. Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/12/16/7052223/>.
 110. Мусаєва-Боровик, С. (2014b). Борис Ложкін: Я з Курченком навіть телефоном вже більше півроку не спілкувався. Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/12/17/7052262/>.
 111. Промова Президента України під час церемонії інавгурації. (07.06.2014). Офіційне інтернет-представництво Президента України. <http://web.archive.org/web/20140701084417/http://www.president.gov.ua/news/30488.html>.
 112. Рінгіс, А. (2015). Дмитро Шимків: Корупціонери – як мило. Ви їх берете, а вони оп! – і вислизають. Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/13/7058467/>.
 113. Рінгіс, А. (2016). Дмитро Шимків: Якщо є зона, де темно, значить туди треба повітати. Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/01/15/7095466/>.

114. Сколотяний, Ю., & Самаєва, Ю. (2015). Наталія Яресько: «У нас є і план "В", і план "С"» Зеркало Недели | Дзеркало Тижня | Mirror Weekly. <https://zn.ua/ukr/macrolevel/nataliya-yaresko-u-nas-ye-i-plan-v-i-plan-s-.html>.
115. Солонина, Є. (2019). Наталія Яресько: «Інвестори дивляться на Україну з великою надією. Все залежить від реформ». Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/natalija-jaresko-interview/30161177.html>.
116. Стенограма Засідання сьомого Верховної Ради України VII скликання 27.02.2014. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5179.html>.
117. Стенограма Засідання сімнадцятого четвертої сесії Верховної Ради України VII скликання. 27.03.2014. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5216.html>.
118. Стенограма Засідання шостого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання 11.12.2014. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5734.html>.
119. Стенограма Засідання восьмого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання 23.12.2014. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5738.html>.
120. Стенограма Засідання сорок першого третьої сесії Верховної Ради України VIII скликання 11.12.2015. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6072.html>.
121. Стенограма Засідання двадцять сьомого четвертої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 14.04.2016. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6174.html>.
122. Стенограма Засідання сорок другого другої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 21.05.2015. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5888.html>.
123. Стенограма Засідання тридцять дев'ятого третьої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 10.12.2015. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6067.html>.
124. Стенограма позачергового пленарного засідання Верховної Ради України VIII скликання. 17 грудня 2015 року. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6076.html>.
125. Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». (2014). Офіційний вебпортал парламенту України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15#Text>.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Перелік джерел за категоріями, обраних для пошуку емпіричних доказів на користь верифікації чи фальсифікації теоретичних очікувань

№	Категорія	Елементи
1	Наукові тексти (книжки, статті) з галузі політології, історії та економіки про політику, урядування, європейську інтеграцію та реформи в Україні у 2014-2016 роках	Hale & Orttung (eds.) 2016 Kuzio 2016 Stepanenko & Pylynsky 2014 Whitmore 2019 Wolczuk et al. 2017 Wynnyckyj 2019

2	Інтерв'ю учасників подій у сфері врядування та політики, економіки в Україні у 2014-2016 роках	<p>Ведернікова 2016</p> <p>Інтерв'ю Арсена Авакова виданню «Дзеркало тижня. Україна» (13.02.2016)</p> <p>Інтерв'ю Міністра економічного розвитку і торгівлі Павла Шеремети «Дзеркало тижня», 11.04.2014 р.</p> <p>Інтерв'ю Міністра фінансів України Наталії Яресько виданню "The Wall Street Journal", 16 грудня 2014 р.</p> <p>Кошкіна 2015</p> <p>Мусаєва-Боровик 2014a</p> <p>Мусаєва-Боровик 2014b</p> <p>Рінгіс 2015</p> <p>Рінгіс 2016</p> <p>Сколотяний & Самаєва 2015</p> <p>Солонина 2019</p>
3	Доповіді міжнародних та міжурядових організацій, їхніх підрозділів, аналітичних центрів, а також публіцистика на тему політики, урядування, європейської інтеграції та реформ в Україні у 2014-2016 роках	<p>Ash et al. 2017</p> <p>Dalton 2021</p> <p>Dabrowski, Domínguez-Jiménez and Zachmann 2020</p> <p>Miklos & Kukhta 2019</p> <p>Алеканкіна 2020</p> <p>Лабораторія законодавчих ініціатив 2018</p>
4	Стенограми засідань Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, комітетів Верховної Ради України, на яких приймалися важливі зміни у сфері податкової політики, прав людини, оборони та державної служби	<p>Стенограма Засідання сьомого Верховної Ради України VII скликання. 27.02.2014</p> <p>Стенограма Засідання сімнадцятого четвертої сесії Верховної Ради України VII скликання. 27.03.2014</p> <p>Промова Президента України під час церемонії інавгурації. 07.06.2014</p> <p>Стенограма Засідання шостого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 11.12.2014</p> <p>Стенограма Засідання восьмого першої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 23.12.2014</p> <p>Стенограма Засідання тридцять дев'ятого третьої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 10.12.2015</p> <p>Стенограма Засідання сорок першого третьої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 11.12.2015</p> <p>Стенограма позачергового пленарного засідання Верховної Ради України VIII скликання. 17.12.2015</p> <p>Стенограма Засідання сорок другого другої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 21.05.2015</p>

		Стенограма Засідання двадцять сьомого четвертої сесії Верховної Ради України VIII скликання. 14.04.2016
--	--	---